

^{Jóna} SLOVENSKÁ REČ

56|1991|2|

CENA 17,— KčS

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

E. Jóna, Štúrova gramatika ■ J. R. Nižnanský, Včelárska terminológia v diele Juraja Fándlyho ■ J. Trnková, O substantívnej deminutívnej derivácii v slovenčine ■ L. Dvonč, O nenáležitom používaní písmena x v prevzatých slovách

DISKUSIE

B. Valehrach-Schaefer, Transkripcia cudzích vlastných mien ako problém umeleckého prekladu ■ B. Varsík, Pôvod miestneho názvu *Prestavky* na Slovensku

SPRÁVY A RECENZIE

Štefan Leška prvý slovenský etymológ. K. Palkovič ■ UHLÁR, V.: Hranice nárečí Topoľčianskeho okresu. Nárečia v Topoľčianskom okrese. L. Novák ■ ONDREJOVIČ, S.: Medzi slovesom a vetou. M. Šimková ■ Etnografický atlas Slovenska. A. Habovštiak ■ BÚJUKLIEV, I.: Kratka slovaška gramatika. J. Vaňko

ROZLIČNOSTI

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
814 30 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného
ústavu
Eudovita Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR

František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrik, Jozef Mlacek, Anna Oravcová

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepková 26

OBSAH

E. Jóna, Štúrova gramatika	65
J. R. Nižnanský, Včelárska terminológia v diele Juraja Fándlyho	79
J. Trnková, O substantívnej deminutívnej derivácii v slovenčine	87
L. Dvonč, O nenáležitom používaní písmena x v prevzatých slovách	95

DISKUSIE

B. Valehrach-Schaefer, Transkripčia cudzích vlastných mien ako problém umeleckého prekladu	100
B. Varsik, Pôvod miestneho názvu <i>Prestavky</i> na Slovensku	106

SPRÁVY A RECENZIE

Štefan Leška prvý slovenský etymológ. K. Pal-kovič	110
UHLÁR, V.: Hranice nárečí Topoľčianskeho okresu. Nárečia v Topoľčianskom okrese. L. Novák	111
ONDREJOVIČ, S.: Medzi slovesom a vetou. M. Šimková	115
Etnografický atlas Slovenska. A. Habovštiak	119
BUJUKLIEV, I.: Kratka slovaška gramatika. J. Vaňko	122

ROZLIČNOSTI

O pravopise niektorých historických názvov. J. Jacko	126
--	-----

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 56 — 1991
ČÍSLO 2

Eugen Jóna

ŠTÚROVA GRAMATIKA

Rozsahom neveľké, ale svojím významom pre Slovákov nesmierne dôležité jazykovedné dielo L. Štúra sa v podstate završilo gramatikou nového spisovného jazyka.¹ Vznikala súčasne s rozpravou o potrebe písania v slovenčine² a tlačou vyšla krátko po nej na začiatku r. 1846.

Pri vzniku Štúrovej gramatiky možno v súvekej korešpondencii aj v tlačenej literatúre sledovať dialektiku vývoja spisovateľskej praxe a jazykovej teórie. Od prvých písomných prejavov v štúrovskej slovenčine boli jasné hlavné črty jej gramatickej stavby zhodné s kultúrnou strednou slovenčinou, ale najmä s hovorovou strednou slovenčinou bez osobitných znakov miestnych nárečí. V prvých písomných prejavoch L. Štúra i jeho spolupracovníkov sa zreteľne prejavovali i zásady pravopisu podľa výslovnosti. Problém spisovného jazyka Slovákov sa stal zrelým, ba priam akútnym pri chystaní slovenských novín. V prvej žiadosti o povolenie novín (29. mája 1842) L. Štúr uvádzal český názov Slovenské Národné Noviny s prílohou Orel Tatranský, pretože pôvodne ich mienil vydávať po česky, čiastočne po slovensky (berňolákovsky), ako sa vydávali príspevky — pravda, v obrátenom pomere — i v almanachu Zora, najmä v II. roč. (1836), ktorý redigoval M. Godra: „Od vjacej rokou zabávau som sa s tou mišljenkou, či bi nebolo pre rozvíťja duchovnjeho života nášho Slovenskjego užitočnejšje ba práve potrebnuo, abi sme sa k nárečú nášmu prihlásili a ho pri viššom samích seba vzdělávaňi, ňje len v živote domácom ale i v obecnom užívali“ písal L. Štúr v Predmluve Nauky reči slovenskej, s. VII.

Vydávať noviny v strednej slovenčine, a tak túto slovenčinu uviesť do literatúry sa L. Štúr rozhodol na rozhraní r. 1842 a 1843. V novej žiadosti o noviny (z 21. februára 1843) názov novín už znel Slovenskje Národňje Novini (SNN)

¹ Nauka reči slovenskej. Vistavená od Ludevíta Štúra. Nákladom Tatrina číslo 1. V Prešporku 1846. Písmom Belnayho dedičou.

² Nárečja Slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí vistavená od Ludevíta Štúra. V Prešporku 1846. V tlačiarňi K. F. Wiganda.

s prílohou Orol Tatránski (OT). Svoje rozhodnutie predložil — ako je známe — užšiemu kruhu svojich spolupracovníkov a žiakov, medzi nimi bol najmä J. Francisci (Vratislav Rimavský), ktorý už od jesene r. 1842 redigoval a vydával Prostonárodnj Zábavnjk, rukou písaný zborník národných rozprávok, piesní, porekadiel, zapísaných v strednej slovenčine. Ešte pred rozhodnutím prijať slovenčinu ako úradnú rokovaciu reč v Tatríne, ale už po schôdzke v Hlbokom (L. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža 11.—16. júla 1843) L. Štúr písal v liste z 21. 4. 1844 M. M. Hodžovi, keď sa dozvedel, že niektorí liptovskí Slováci sú proti spisovnej slovenčine (napr. spočiatku i G. Fejerpataky-Belopotocký): „Že su tam u Vás za Češtinu! Nech že su. Já novini, až buďem písať. buďem písať len Slovenski... Žjadne malichernosti, jak je Boh nado mnou, nepohli ma k Slovenčiňe, ale rozmislenje sa nad Slovanstvom a vnuknuťje jakési svaté“ (Listy II, s. 38).

Ani názory na ustrojenie nového spisovného jazyka neboli jednotné. Svoje názory na slovenčinu v listoch sa pokúšali zachytiť najprv jednotlivci. Medzi prvými bol J. Francisci-Rimavský, „Štúrova pravá ruka“, jeho zástupca v „Ústave“, takže bol dobre informovaný o všetkých otázkach slovenského národného hnutia. On v liste A. H. Škultétymu, bývalému námestníkovi prof. Palkoviča po L. Štúrovi a po B. P. Červenákovi a potom kaplánovi Jozefyho, písal (26. 2. 1843) do Tisovca medzi iným toto: „Ludevít Novini budě v tej reči a tou dobropisebnostou vidávať, jako teráz píšem...“ J. Francisci-Rimavský mal rozhodujúcu účasť aj pri jazykovom ustrojení Hurbanovej slovenskej Nitry II (1844), takže jej kritik J. B. Guoth, rodom Lipták (Kráľovská Lubela), lekár v Hybiach, kritizoval jej reč ako gemerskú a odporúčal liptovské slová a tvary. J. Guoth sledoval potom od r. 1845 reč SNN a OT a svojimi príspevkami a obšírnymi laborátmi, ktoré posielal Štúrovi, prispel ku kodifikácii mnohých tvarov (i dvojtvarov), ako vysvitá i zo Štúrovej Predmluvy k Nauke. J. Guoth v liste (z 21. 4. 1844) S. B. Hroboňovi, Liptákovi zo Sielnice, okrem iného písal podobne ako L. Štúr: „Ako sa Vám páči Slovenčina v tomto liste užívaná spolu i s jej ortografiou?“ M. M. Hodža písal J. Guothovi (5. 11. 1844): „Pozorujte, ako píšem tu. Či by sa Vám to videlo?“ Hodža tu uplatnil svoju mienku: „Aj videlo by sa mne to lepšie, keby sme pravopis celkom neodslovánili, to jest podstatne slavianskú literu y (y ruskou), ä (я rusk.) neviadzovali, trebárs ho i nevislovujeme.“ Už v tomto liste M. M. Hodža neoznačoval pred e, i litery d, t, n, l mäččenom a navrhoval y, ä.

Po rozhodnutí o novom spisovnom jazyku už od začiatku vystupovali teda dve hlavné koncepcie: Štúrova a Hodžova. Išlo tu predovšetkým o formálnu stránku spisovnej slovenčiny, najmä o pravopis, ako vidieť i z listu L. Štúra C. Zochovi³, kde sa zmieňuje o chystanej gramatike.

³ „Tvoj list, a čo tam píšeš o Slovenčiňe, je také, jako keby si ho bol z mojho srdca napísal. Šetko je čirá pravda, čo hovoríš. V tomto istom zmyslu napísal som já o potrebe písanja v našej Slovenčiňe článok, v ktorom som obšírne šetko, čo sa našej Slovenčini táká, rozložil. Je to 30 hárkov a mjeňim to nežadlho vidaf. I v pravopise sa s tebou celkom zrovnávam... Píšem i grammatiku Slovenskú...“ List Zochovi 25. decembra 1843. Archív S. M. citoval M. Hodža na s. 144 v knihe Dr. Milan Hodža Československý rozkol. Príspevky k dejinám slovenčiny. Turčiansky Sv. Martin, 1920. Nákladom vlastným. Tlačil knihtlačiarsky úč. spolok v T. Sv. Martine. Štúrove listy, pokiaľ sa zachovali, vyšli s názvom Listy Ludovíta Štúra vo Vydavateľstve SAV: I. zv. v r. 1954, II. 1956, III. 1960 (vydavateľ J. Ambruš). Štúrove listy, teraz Listy štúrovcov sú zväčša v archíve MS v Martine.

L. Štúr chystal gramatiku slovenčiny od začiatku r. 1843. Pri zbieraní materiálu mu pomáhali študenti, ako svedčí napr. list jedného z nich, keď už 1. 4. 1843 písal svojmu priateľovi A. Royovi, ktorý už odišiel z Bratislavy, správy o novinách v slovenčine: „Zbjerame slová slovenskje, robja sa skloňovaňja, a vúbec, čo k mluvnici patrí.“⁴ V júli r. 1843 sľuboval L. Štúr svojmu profesorovi v Halle A. F. Pottovi poslať „gramatiku karpatoslovenského nárečia“.⁵ Usilovne pracoval na gramatike v Bratislave, ale s prekážkami. V liste (3. 7. 1844) J. M. Hurbanovi písal: „Pospjehau bi domou, do čistjeho horskjego povetrja i k mojej grammatice, na ktorej ešte robiť mám mnoho, bo mi v Bratislave ustavičnje návšteví náramnje prekážali.“

V dňoch 26.—28. augusta 1844 sa v Liptovskom Mikuláši konalo zakladajúce zhromaždenie kultúrneho spolku Tatrín,⁶ významné pre slovenský spisovný jazyk aj pre Štúrovu gramatiku. L. Štúr napísal o ňom v liste (4. 9. 1844) S. B. Hroboňovi do Prahy: „Medzi iním je tu i naša Slovenčina za orgán duchovnjeho života nášho prijatá i uznaná, i dačo grammatickjeho, menovife, čo sa pravopisu tika, ustanovenuo. Z ohľadu na pravopis zadržala sa cesta stredňja medzi vislovením a jazikospitom... Spuosob pravopisu nášho poznáte tu teraz z listu muojho. Ostatnje Slovenčina naša vždi viac a viac má prjaťelou... Jej vífazstvo je istuo, hoc aj ešte bude mať za daktorí čas protivníkou.“ — V tom istom liste L. Štúr oznámil Hroboňovi: „Spis muoj o Slovenčine pustila celí censura. Hneď ho dám tlačiť, jak stíhñem do Bratislavi. Z grammatiki už mám hodnje.“

Sám L. Štúr s novou spisovnou rečou oficiálne vystúpil ako „sprauca a vidadateľ“, keď vydal Ohlas o Slovenských Národných Novinách a Orlovi Tatránskom „v Prešporku 1845 dňa 15. lipňa (júnia)“. Tu naznačil úlohu národných novin pri formovaní národa, ale aj problémy s ich rečou, keď proti spisovnému jazyku stredoslovenského typu stavali sa sprvu nielen stúpenci češtiny, ale aj stúpenci bernolákovskej slovenčiny. Medzi stúpecami strednej slovenčiny dva spomenuté smery reprezentovali v Tatríne na jednej strane L. Štúr a jeho mladí spolupracovníci (J. Francisci, J. Kalinčiak, S. B. Hroboň a i.), na druhej strane M. M. Hodža, S. Chalupka a i. Podľa zápisníc slovenská reč, slovenčina, mala významné miesto v stanovách i v samej činnosti Tatrína („jednota⁷ milovníkou národa a života Slovenskjeho literárna súkromná“ Tatrín „preto že ona v Tatrách svoj puovod dostala“ — lat. Tatrigena, Carpathigena, nem. Karpatensohn). Hneď na prvom zhromaždení po usporiadaní jednoty či spolku sa rokovalo

⁴ List A. Royovi bol pôvodne v archíve Slovenského národného múzea v Martine.

⁵ Sborník Matice slovenskej XIV, 1936, s. 186 a D. Čyževskij, Štúrova filozofia života, 1941, s. 115—116: Ich hoffe Ihnen auch nach kurzer Zeit eine von mir verfasste Grammatik der Karpatisch-Slovenischen Mundart überreichen zu können.

⁶ Porov. D. Rapant, Tatrín, Osudy a zápasy. Martin, Matica slovenská 1950. Okrem vlastnej štúdie D. Rapant uverejnil všetky zachované dokumenty (zápisnice, stanov, listy atď.) v osobitnom prepise štúrovskej slovenčiny (zachováva všetky jej zvukové, gramatické a lexikálne prostriedky, ale v novom pravopisnom habite: s použitím litery y, ô miesto uo, bez označovania ě, ě, ň pred e, i, ia, ie, bez iu, l atď.). Odpisy pozvania k Tatrínu, zápisníc, stanov, niektorých listov a iných dokumentov vo faksimile vydala Matica slovenská v Martine r. 1972 pod názvom Tatrín 1844—1847.

⁷ Neskoršie, keď prvý návrh stanov nebol schválený, menilo sa v novom návrhu i označenie Tatrína na literárny slovenský spolok, ale ani tak nebol Tatrín úradne schválený pred r. 1848. Jeho nástupcom sa stala r. 1863 Matica slovenská.

najmä o vydávaní kníh a podporovaní mládeže. Okrem iného knihy (pre školy, pre ľud i pre vzdelancov) podľa stanov „musja biť v čistom Slovenskom nárečí spísané“.

Na oboznámenie sa mládeže s čistou slovenskou rečou sa očakávala „gramatika P. Ľud. Štúra. Ponevadž ale gramatika táto vlastne pre učeníh má biť spísaná, naložilo sa Jankovi Rimavskému, aby s tejto obširnej slovensk. gramatiky pre školi srednje a mešťanskje víťah vipracuvau, berúc ohľad i na nárečia českuo a polskuo, ako takje, bez ktorích sa nášmu nárečú úplne porozumeť nemuože...“. Hovorilo sa ďalej o pláne na vzdelávanie a výchovu mládeže, o akciách na ochranu slovenského ľudu pred pitím pálenky a o slovenčine: „Držala sa na to rada nad pravopisom slovenským. Hlaunuo, čo sa z ohľadu tohoto ustanovilo, je: Slovenčini, ako sa v horních Tatrách, zvlášte ale v Liptove hovorí, i v lexikálnom i gramatickom zmyslu sa pridržať, lebo je táto gramatikálne za najodchodnejšú, najčistejšú a najrásnejšú slovenčinu uznaná. Čo sa z ohľadu tohto ustanovilo, podanuo je visokouč. P. Ľ. Štúrovi ako príspevok ku gramatike slovenskej.“

Na druhom valnom zhromaždení (sednici) Tatrína „dňa 6. srpňa r. 1845“ (za neprítomnosti Ľ. Štúra, ktorý začínal vydávať noviny), po prečítaní korešpondencie a rozličných návrhov „povstala tuhá hádka Slovenčini sa tikajúca.“ Dr. Guoth reagoval na niektoré nové tendencie v pravopise a odporúčal pridržať sa vľahjších ustanovení. Staval sa proti zavedeniu *y* miesto jediného *i*, *-l* v minulých časoch miesto *-u* atď. Naopak S. Chalupka na žiadosť zvolenského katolíckeho duchovenstva navrhoval „ňjektorje premeni ako napríklad v minulých *l* mesto *u*, mesto dvojzvučkovjeho *uo* dlhuo *ó*, mesto *u* — *v* v prosredku slova, opjerajúc sa na vetšinu užívajúcich tjeťo formi a na nežnesitedlnosť *u* ňjektorích Slovákou forjem dosial užívaních“. V diskusii stretali sa rozličné názory. Hodža a Hurban miernili mladých, medzi ktorými J. Kalinčiak zdôrazňoval, že o „pravopise“ rozhoduje duch reči, nie väčšina. Zdá sa, že najviac zavážila reč S. B. Hroboňa, ktorý hovoril, že „Slovenskuo nárečia je prosredním medzi všetkími nárečiami Slovanskími“, že „ono je v Organizmu reči Slovanskej to, čo je v Organizmu bilini kvet“. Prednosť nárečia, ktoré Tatrín prijal, videl S. B. Hroboň okrem iného v bohatosti na „dvojzvučky“ (k nim radil aj hlásku *u* v minulých časoch). Analógie, ktoré sa vo formách a v pravopise (podľa výslovnosti) strácajú, treba hľadať nie v povrchnosti, ale „vo vnútornom stroji“, v duchu a večnom zákone nárečia nášho. Rozličné očakávania a žiadosti nemožno uspokojiť ani tu, v nárečí a pravopise, ktoré sú už predsa rozšírené a v behu. Takto bránil S. B. Hroboň pravopis podľa výslovnosti. Na záver diskusie prednosta M. M. Hodža vymenoval výbor zo zástupcov oboch strán, aby skúmal pravopis, posúdil Štúrovu gramatiku a výsledok predložil Tatrínu. Bezprostredne nasledujúce zasadnutie výboru Tatrína (7. 8. 1845) Štúrovu gramatiku prijalo na vydanie.

Ľ. Štúr pozorne sledoval mienku rozličných skupín o novinách a o slovenčine. Svoje starosti a nádeje opisoval nielen v novinových článkoch, ale aj v listoch priateľom a známym. Veľké nádeje kládol do S. B. Hroboňa. Čakal od neho väčšiu pomoc pri novinách. Aj S. Chalupka sa v liste z r. 1845 obrátil na S. B. Hroboňa, aby mu napísal obsah prejavu v Tatríne o slovenčine, lebo iné príspevky proti návrhom Chalupkovým boli vraj len ohlas školy takých, ktorí nemohli rozsúdiť „verba magistri“: „Náradi moje poznáš zo spôsobu písania, ktoré som v tomto liste užil... Že na reči, aká je v Nitre

a v Novinách vaetšina Slovákov nepristáva, o tom sa presvedčiť môže každý, kto sa len trochu po Slovensku ohľadol...⁸

L. Štúr sa obrátil so svojimi starosťami aj na A. H. Škultétyho:⁹ „Vari si sa už aj Ti dau tím novím doktrínám do rúk, čo na našu rídzu čistú slovenčinu p. Boh vje čo napriljepať zamíslajú?... dobre vješ i to že Chalupka bi volákusi plátaňinu reči našej chceu...“ Žiadal ho, aby sa ďalej usiloval oddialiť zasadnutie výboru, ktorý by mal posúdiť slovenčinu kodifikovanú v gramatike, prv než ona vyjde tlačou, takže členovia výboru by si nestačili knihu prečítať.

Pred vyjdením gramatiky vychádzali tlačou niektoré texty aj mimo Štúrových novín. V niektorých javoch sa od štúrovskej normy odchyľovali. Sám M. M. Hodža v svojej kázni „Něpi pálenku“ (B. Bystrica 1845) sa pridŕžal viac svojich návrhov, nie zásad prijatých v Tatríne, napr.: *kázeň táto iđe po slovenský; vystát nemuože; každý jazyk; nechcieť hovoriť; preto nie; naši ľudia* (ypsilon ako v češtine, mäkkosť *ď, ě, ň* pred *e* sa označuje mäkkčnom nad *e* — *ě*, dvojhĺasky sa označujú *ia, ie, uo*, mäkké *l* ani *ä* sa ešte nepoužíva, mäkkosť *ď, ě, ň* pred *ia, ie* sa neoznačuje atď.).

J. Francisci v liste z 11. 6. 1845¹⁰ S. B. Hroboňovi toto porušenie pravopisných zásad Hodžovi zazlieval: „Ale prosím Ťa čo to ten Hodža s tou kázňou vikonau?... Ej ale za to, že ako Prednosta Tatrína prví sa svevoli dopusťiu, buďe odpovjedať...“

J. Francisci¹¹ v liste (1. 11. 1845) A. H. Škultétymu naznačil, aké nejasnosti mali pri korektúre spisovateľa a redaktori slovenských kníh a časopisov v tom čase („*l* bi som sám prijau kebi mau tiskár, a potom kebi som veďeu z istotou kďe ho klášt či aj *boľi voľi* či len *ľúbosť hľadjeť* atď. Ako mám dať tlačíť *dobrich* či *dobrich*, *dobrim* či *dobrim*, *dobrimi*, či *dobrimi*, či *dobrimí*, potom *cum* so či aj zo podľa sluchu, *ex* zo či aj *so*; *skaza* či *zkaza*, *prauda* či *pravda* atď...“). Ako vidieť, potrebná bola autoritatívna kodifikácia, aby sa ustálil najlepšie vyhovujúci variant.

Nauka reči slovenskej, ako vysvitá z listu S. B. Hroboňovi z 18. 2. 1846 („Nárečja slovenskuo mislím už máte, Grammatika buďe po tjeto dňi hotová“), sa vytlačila v tomto čase. V Orle Tatránskom z 26. 3. 1846 sa už ohlásila spolu s Nárečím aj Nauka¹², takže určite vyšla v druhej polovici februára. Je

⁸ Sb. MS V, 1927, s. 152.

⁹ Listy II, 1956, s. 96 (V Bratislave nad Dunajom d. $\frac{26}{9 \text{ br}}$ 1845.)

¹⁰ Listy J. Francisciho sú v A MS v Martine.

¹¹ J. Francisci vydal v Levoči u J. Wertmüllera a syna r. 1845 1. zväzok Slovenských povestí. Tam redigoval aj korigoval práce iných autorov, napr. aj Zorničku, Zábavník pre djetki (vydávali A. H. Škultéty a J. Čipkay). J. Francisci svoje Povesti vydal v štúrovskej slovenčine (*medzi ňimi, slncovi kuon naraz skapau, tma ešte horšja od nočnej, zmatok rozsipaňja sa králoustva, všeobecná záhuba nasleduvať nemuože, predišjeu, o chvílu sa zas spraviu na zelenuo ftáča a vileteu na oblok, poletuvau, vidzte, načahujúc sa po ňom zo suchimi rukami, kďe sú královja, aj kedi pridu, až prišlo k jednemu mostu, čez ktori královja prechádzat museli, mŕtveho pána domou zaňjesou, sredňi král, belastí plameň, ufešeních růž, červená krú, prerjekou veštec k slúhovi* atď.).

¹² OT I, 1846, č. 23, s. 184: Nauka reči Slovenskej (Grammatika slovenská) od Ludevíta Štúra. Nákladom Tatrína. Číslo 1. V Prešporku. Písmom Belnayho dedičou. Strán XII. 216 vo veľkej osmorke na veľiňe, drobnou tlačou. V poznámke sa ďalej uvádza: „Cena knihi sa ešte oznámiť nemuože, bo ju víbor Tatrínski určiť právo má;

tam oznámenie: „Vo zbore Tatrínskome bolo spisovateľovi kníhi tejto naloženuo vipracuvať grammatiku Slovenskú, a tam sa zaraz i hlavnějše formi grammatickje určili. Spisovateľ, poslušni naložeňú Tatrínskemu, grammatiku túto podľa naručeňja vipracuvau a ju teraz drahím krajanom svojim podáva. Istotne nič sa s tímto vjac dosjahnuť nemohlo a nechcelo, len abi sa reč Slovenská v jednom obraze už raz pred oči rodákom postavila, a pložiú sa základ, na ktorom bi sa reč ďalej tvorila a rozvíjala; zaraz z počjatku všetko určiť nebolo možnuo a nje je ani k žjadaňú. Reč sa ustavične rozvíja so samím životom národa; kďe je ale počjatok len rozvíjaňja, kďe ešte len začína sa ustáluvať, tam musja biť živejšje obrati a prjemeni v rozvíjaňi samej reči. Dobre posluží krajanom naším pritomná nauka reči keď len základ ďalšjemu tvoreňú reči samej podá.“

Podobne písal L. Štúr M. Godrovi (17. 3. 1846), keď mu Godra¹³ vyčítal, že neprijímal „každjeho básne tak a v tom spuosome ako si ich on sám napísau: Reč Slovenská ako je v novinách uživaná nje je stvorená a usporjadaná odomňa, ale od Tatrína, a ja som sa pri tejto reči a pri gramatike mojej Tatrínskeho naložeňja držau...“

Pravda, Tatrín v názoroch na pravopis a gramatiku spisovnej slovenčiny nebol jednotný, ako sa to javilo v diskusiách na zasadnutiach výboru a na „sedniciach“.

M. M. Hodža už vo svojej správe v SNN¹⁴ o druhom zhromaždení Tatrína „6. klasňa“ (= augusta) 1845 spomenul, že mnohí Slováci sa ozvali proti nárečiu prijatému Tatrínom „majúc to za nepřimeranosť túto spodňú vrstvu reči na písebnú bežnosť a slovútnosť povíšiť“ (chceli -l miesto -u v slovesných tvaroch, ó dlhé miesto dvojhlásky -uo). „Naposledok menuvaní bou víbor mužou, ktorí bi alebo philologicko-kritickým nožíkom tento bujni stromok Tatrínski po-obrezávali, alebo ho vo všetkej svojej haluznatosti a rozrastenosti ňehali, tak jako ho božja příroda dosjal vichovala.“ Sám M. M. Hodža nielen v jazykovej praxi (porov. jeho tlačenu kázeň), ale aj v teoretických prácach sa usiloval Štúrovu kodifikáciu upravovať.

L. Štúr už aj v svojej gramatike reagoval na niektoré reformné návrhy,¹⁵ napr. aby sa mäkké *č*, *ť*, *ň* pred *e* neoznačovalo, ale v samej Nauke reči slovenskej ostal pri svojom pôvodnom návrhu, ibaže v skloňovaní uviedol zväčša podľa návrhov J. B. Guotha¹⁶ popri pôvodnom tvare i druhý tvar. Dvojtvary ponechával pre budúci vývin spisovného jazyka: jeden z nich sa mal ustáliť v jazykovej praxi.

Nauka reči slovenskej sa pokladala v Tatríne za vedeckú, ako ju označoval sám autor, praktická učebnica podľa nej sa mala vypracovať pre školy, ale v „jednotách“ slovenskej mládeže pri stredných školách sa ako príručka používala Štúrova gramatika.¹⁷

Svoju knihu koncipoval L. Štúr vedome teoreticky, hoci praktický zreteľ na ustálenie pravidiel nového spisovného jazyka prevažoval. V Úvode (s. 1–10)

o krátki čas sa ohlási.“ V 24. čísle OT zo 17. marca oznamuje: „Cena kníhi 1 zl. strj. Všecci rjadni udovja Tatrína dostanú Nauku reči slov. darom.“ Toto oznámenie bolo sprevádzané krátkou recenziou.

¹³ Listy II, s. 126. List 235 v Bratislave 17. 3. 1846.

¹⁴ SNN 1845, č. 13, s. 50–51.

¹⁵ Nauka, s. 107 v poznámke pod čiarou.

¹⁶ Porov. príspevok E. Jónu Jonáš Bohumil Guoth a slovenčina v zborníku Liptov 10, s. 30 n.

¹⁷ Daniel Rapant, Tatrín (1950), s. 22, pozn. 45.

stručne podal svoje chápanie sveta, človeka, reči¹⁸ (reč mu je „najrozličnejších predstaveň ľudských predmetmi sveta v duchu spusobených zvukovo vi-razeňja“), rozličnosti reči ľudských plemien, delenia plemien („prvonárodov“) na kmene a ich reči na nárečia, z ktorých v ďalšom vývine vznikli pokrvne pribuzné reči z jedného „stoku“, „prastoku“, ako aj národy z „prvonároda“ atď. Bol presvedčený, že národy nie sú rovnaké: „jesú národi na duchu bohatje, ci-tom plnje, umom bistrije, mislou hlbokje, vuolou mocnje, druhje zas chudobnje, ktoré nemuožu vivjest, čo vivjedli na pr. Réci, Rimaňja, Germaňja, alebo čo máme vivjest mi Slovaňja.“¹⁹ Vieru vo významnú budúcnosť Slovanov v duchu Heglovho a Herderovho učenia mal už pri písaní svojej Nauky, ako sa prejavovala v jeho prednáškach a neskoršie v diele Slovanstvo a svet bu-dúcnosti.²⁰ Slovenský národ prevyšuje všetky ostatné národy v tom zmysle, že je kmeňovitý, bohatým duchom obdarený, plný života a čerstvosti, sviežosti a tvo-rivý, ako svedčí aj jeho národná poézia. Slovenská reč je bohatá, rozvitá, roz-manitá, je „reč reči“. Staršiu charakteristiku slovenčiny, ako je známa napr. z porovnávania M. Bela v úvode gramatiky P. Doležala (1746), L. Štúr obmenil tak, že prirovnával slovenčinu nielen k súčasným jazykom (k „francine“ poľ-štinu, k nemčine češtinu, k taliančine srbčinu a slovinčinu), ale aj k starým jazykom („staroslovenčinu“ k indičtine, ruštinu k latinčine, slovenčinu „tatrán-sku“ a „maloruskuo nárečja“ ku gréčtine): „Čo sa po inších rečach len roz-hođenuo nachodí, to je všetko skopenuo v reči reči, v jaziku Slovanskom.“²¹ Pravda, reč slovanská nemôže byť bez nárečí, ani národ slovanský bez kmeňov, „v ktorích sú zas druhje národi tak rečeno ukritje, a predca pri všetkom tom tvoria oni len národ jeden“. Na záver týchto úvah je výzva:²² „Píšte kmeni Slovanskje ... v nárečjach svojich.“ Príčiny, pre ktoré máme písať v slovenčine, sa uvádzajú v spise Nárečja slovenskuo, na ktoré sa tu L. Štúr odvoláva, aby nemusel svoje argumenty opakovať. Naše slovenské nárečie má medzi slovan-skými nárečiami znamenité miesto, „je v striedku“ medzi slovanskými ná-rečiami, ako je i náš kmeň, usadený pod „stokrjedlatími“ Tatrami. Tvorí pre-chod od radu „polnočozápadného“ k „poludňajšovýchodnému“ radu slovan-ských nárečí, t. j. od severozápadných k juhovýchodným slovanským jazykom. „Slovenčina Tatránka je zvlášno nárečja Slovanskuo“, ako uznáva i J. Dobrov-ský, „najslávnejší doteraz skusuvateľ reči našej Slovanskej“. „Slovenčina naša má svoje vlastne zvuki, ktoré chibja druhím nárečjam, má svoje zvlášno siláb predlžuvaňja, svoj zvlášni zvukou sklad, od inších nárečí odchodnuo skloňeňja rozličních mien a slovjes, tisíc a tisíc svojich zvlášních slov, v inších nárečjach alebo roztrúseních alebo celkom nežnámich, má v mnohých slovách svoje vlastnuo pohlavja, svoje vípovede a husto svoj osobní sklad slov, čo ju všetko nárečím zvlášnim robí.“²³ Túto veľmi všeobecnú charakteristiku slovenčiny mala konkrétne potvrdiť Štúrova gramatika. Jej podkladom mala byť stredná slovenčina, lebo „najčistejšie a najpeknejšie po Slovenskí hovorí sa vnútri v samích Tatrách, v strjedku ich najzavreňjšom: v Liptove, Orave, Turci,

¹⁸ Nauka, s. 2.

¹⁹ Nauka, s. 4.

²⁰ Das Slawenthum und die Welt der Zukunft. Bratislava 1931. Nemecký originál Štúrovho spisu (vyšiel až r. 1931) bol základom ruského prekladu.

²¹ Nauka, s. 5.

²² Nauka, s. 7.

²³ Nauka, s. 8.

v hornom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvolene, Tekove, Hontě, Novohrade a aj vo veľkej častke Gemera, kde pravda často pomiešaná sa užíva, a naposledok na dolnej zemi, túto teda chýjac čisto a dobre slovenski písať museli sme vzjať za reč spisovnú“. Táto reč je „medzi Slovákmi najrozšírenejšia“. Túto reč prijímajú aj Slováci, ktorí inakšie hovoria. Pripúšťa sa, aby sa slová a hovorenia spôsoby v „inších rozličnorečiach slovenských užívanje“ v spisovnej reči slobodne mohli používať, ale „forjem držať sa musíme najplnších, najurčitejších“. „Grammatika naša vstaví teda túto opravdivú Slovenčinu s pobočným ohľadom na inšie rozličnorečja naše.“²⁴ Gramatika má prekliesniť cestu k novému životu.

Tu sú vyslovené zásady, ktorých sa L. Štúr chcel pridržať pri kodifikácii spisovnej slovenčiny na stredoslovenskom základe. Strednú slovenčinu poznal z autopsie na strednom Slovensku, z hovorovej reči svojich študentov, pochádzajúcich zväčša zo spomínaných stolíc stredného Slovenska, a priamo od svojich poradcov, najmä J. B. Guotha.

Vlastná Grammatika Slovenská (s. 11—214) v knihe Nauka reči Slovenskej sa delí na tri hlavné časti: prvá obsahuje hláskoslovie, výslovnosť a pravopis a najmä podrobnú náuku o tvorení slov (s. 11—132), druhá tvaroslovie („skloňovaňa mjen, zámen i slovjes“; s. 132—194), tretia skladbu („spojna“) (s. 190—214). Niektoré hláskoslovné javy skúmal a uzákonil L. Štúr aj pri tvarosloví a slovotvorbe, nie sú teda sústredené a systematicky vyložené v jedinej kapitole, ale formálnu stránku spisovného jazyka, o ktorú pri kodifikácii šlo predovšetkým, videl jasne ako jednotný stredoslovenský systém, ktorý nechcel narúšať cudzorodými prvkami. Tým, že do inventára hlások a písmen nemienil uviesť zriedkavejšie a ustupujúce prvky *ä, ĺ* ani zaniknuté *y*, zjednodušil síce aj ich sústavu, ale narazil na nové ťažkosti v tvarosloví popri *r* (*sekera* — *sekeri* < *sekery* a *večera* — *večere* < *večere*) aj pri *l* (*štúrovsky metla* — *metli* a *košela* < *košeľa* — *košele*). Vyhlásenie „v našej reči ňjet žjadneho *y*“ bolo a je²⁵ síce pravdivé, ale stopy „tvrdomosti“ a „mäkkosti“ ostávajú, takže mäkkosť *ď, ĺ, ň* sa musí označovať nielen pred *i*, ale aj pred *e*, hoci sa ony v domácich slovách — okrem niekoľkých výnimiek — vyslovujú vždy mätko, ako zdôrazňovali „daktori naši mužja“.²⁶ L. Štúr sa pridržal zásady, že „tjeto zvuki sú mekkje, čo do hlasu od hrubích odchodnje majú teda ako sú uchu tak i oku mekkje biť“. Táto pravopisná dôslednosť bola pri výslovnostnom princípe pravopisu s prihliadnutím na etymológiu

²⁴ Nauka, s. 9—10.

²⁵ Nauka, s. 13. Schéma samohlások bez *ä, y*, ale so slabičným *r, l* („pou-samohláski“) je tam táto: *a, i, u*
e, o
l, r

²⁶ Nauka, s. 107. Poznámka pod čiarou.

pre „určitosť“ slov iste správna, ale bola i hlavnou príčinou kritiky štúrovského pravopisu u M. M. Hodžu a jeho stúpencov.

L. Štúr vo zvukovej sústave strednej slovenčiny vysoko hodnotil dvojhlásky (diftongy), o ktorých vedel, že pravé diftongy — podľa dnešnej terminológie — ako bifonematické osobitné dlhé nositele slabičnosti popri vokáloch krátkych a dlhých *a — á, i — í, u — ú* sú dvojhlásky *ie* proti krátkemu *e* (písané u Štúra *je*), proti krátkemu *o* diftong *uo*, diftong *ja* (*ia*) proti krátkemu *a* po mäkkých alebo obojakých spoluhláskach (ako napr. *r*). Za diftongy pokladal L. Štúr spomenuté stúpavé diftongy, t. j. na začiatku s polokonsonantickým *j* alebo *u*, v písme *j* (*ja, je*) a *u* (*uo*) ako „opravdivé“ dvojhlásky, ale ďalej aj tzv. klesavé dvojhlásky „len na konci slov“: *ai* (*aj*), *au*, *ei* (*ej*), *eu*, *iu* (t. j. *iu*, nie dnešné *iu*), *oi* (*oj*), *ou*, *ui* (*uj*), *uu*. Za nepravdivé dvojhlásky L. Štúr pokladá také, „kde dve samohlásky do jednej sa sčkejú a len ako jedna hláska sa počujú“ (*ä, y*). Dlhé samohlásky chápal L. Štúr ako dva razy opakovanú tú istú samohlásku. „I „uo“ tjež je len zdvojnásobnenuo „oo“, lež ako pre opakovaňa toho istieho hlasu, tak tjež abi sa od razu visloviť mohlo, prvuo „o“ prechádza do „u“ a tím zokruhuje silabu“.²⁷ Tento výklad (*o — uo*) sa pokladá za Štúrov objav pred Gebauerom;²⁸ bol vlastne prirodzeným výsledkom porovnávania iného tvaru toho istého slova alebo iného slova z toho istého základu (napr. *kuoň — koňa*). Tak postupoval L. Štúr pri ustaľovaní podoby slov a tvarov aj v iných prípadoch.

O klesavých dvojhláskach *au, eu, iu, ou* atď. L. Štúr vedel, že „prichodja len na konci slov a nemajú vonkoncom biť vislovenje ako dve samohlásky, t. j. jedna od druhej osobitne, ale musia sa visloviť za jedno a na dúšek“²⁹ a ďalej že „ich naše nárečja v samích slovách za dvojhlásky ňeuznáva“³⁰, ale predsa trval na ich uznávaní, hoci mnoho Slovákov bolo proti tvarom *volau, robiu* (= *volal, robil*) atď.

Z vývinu českého a slovenského jazyka vieme a vedel i L. Štúr, že „nachádzalo sa aj v starej Češtine toto „uo“ ako na pospol stará Čeština bola o mnoho bližšja k Slovenčine ako terajšja“³¹, bol v starej češtine popri *uo* aj diftong *ie* (porov. názov spisu P. Chelčického Sief viery pravé (1441—1443) alebo z Knihy žilinskej „Když buoh člověka stvořil“ (1451) atď.), ale v súčasnej „obecnej“ a bežne hovorovej češtine je *ei* za *ý*, *ou* za *ú* (napr.: *dobrej člověk, bůh všemohoucí*) a v slovenskom ipeľskom nárečí je *ei* za *ý*, za *ia* < *ä* (napr. *bejvaťi, peknej don — bývať, pekný dom*;

²⁷ Nauka, s. 14.

²⁸ V. Blanár (Slovenská reč, 21, 1956, s. 157).

²⁹ Nauka, s. 104.

³⁰ Nauka, s. 30.

³¹ Nauka, s. 31.

peřtok, pameřtka, veřc = *piatok, pamiatka, viac*), ďalej *ou* za dlhé *l* (napr. *stoup, stoupik, touk, touřik* — *střp, střpik, třk, třřik*).³² V súčasnej spisovnej slovenčine existujú iba stúpavé dvojhlásky (*ia, ie, iu, ô* = *uo*), v „obecnej“ češtine iba klesavé diftongy *ou, ej*, v spisovnej iba *ou*. Taký stav bol i v Štúrovej dobe. Podobný stav je aj v iných jazykoch, t. j. v tom istom systéme jazyka bývajú diftongy jedného typu, a to alebo stúpavé, alebo klesavé. Zákonitosť o inkompabilite obidvoch typov diftongov v tom istom jazyku súčasne formulovaná a zdôraznená doteraz nebola, nemohol ju poznať ani L. Štúr.

V strednej a spisovnej slovenčine túto zákonitosť vo vývine diftongov potvrdzuje pravidlo o rytmickej krátení, podľa ktorého nemôžu v slove nasledovať dve dlhé slabiky. Keby pri ohýbaní a odvodzovaní slov mal nastať taký prípad, druhá slabika nasledujúca bezprostredne po dlhej sa kráti. Výnimky sú v spisovnom jazyku analógiou podľa iných tvarov, kde nepredchádza dlhá slabika, napr.: tvar *krátia* podľa *letia*, *básni* podľa *dlaní* a pod. Krátenie slabiky nasledujúcej bezprostredne po dlhej svedčí o hodnotení diftongov v danom systéme [v stredoslovenskom a v spisovnom o diftongoch stúpavých, *ia, ie, iu, uo* (*ô*), v ipeľskom nárečí o diftongoch klesavých (*ej, ou*)] ako o dlhých nositeľoch slabičnosti v podstate jednotných a nedeliteľných.

Po krátení slabík podľa pravidla o rytmickej krátení v spisovnom jazyku proti dvojhláskam stoja krátke samohlásky [*ia* : *a*, *ie* : *e*, *iu* : *u*, *ô(uo)* : *o*; v ipeľskom nárečí na rozhraní Novohradu a Gemera *ei* : *e* (*ä*) *a*; *ou* : *o*; tam sú inak aj dlhé vokály *é, ô*].³³

Osobitný prípad je prípona *-ou* v inštr. singuláru podstatných a príd. mien žen. rodu a zámen (napr. *s tou dobrou ženou, so mnou, s tebou* atď.), a to v spisovnej slovenčine i v češtine, lenže po rozdielnom vývoji. Z pôvodnej slovanskej prípony *-oiř* s nosovou samohláskou na konci vznikla v češtine a v časti slovenských nárečí kontrakciou³⁴ prípona *-ú* (*ženú* || *ženu* . . .), kde *-oiř* sa zmenilo na nosové *-ř* a to ďalej dalo — ako vo všetkých prípadoch koreňových i koncovkových morféme — príponu *-ú*. V strednej slovenčine podobná kontrakcia prebiehala inak: *-oiř* > *-oiu* > *-ou*.

³² Porov. E. Jóna, K vývinu slabičného *r, l* v ipeľskom nárečí. Jazykovedný časopis, 13, 1962, s. 44—49.

³³ Izoglosy týchto javov sú v Sborníku Matice slovenskej, 14, 1936, s. 131 (E. Jóna, Príspevok k otázke takzv. bohemizmov v nárečiach Novohradu a Gemera). Porov. aj J. Garaj, K chronológii zmien *y > e, ý > ei, a > i* v hornoipeľskom nárečí. Sborník MS, 14, 1936, s. 124—130.

³⁴ O kontrakcii v porovnaní slovenčiny s češtinou písal L. Novák (Sborník MS, 1935, s. 15 n.), tam sa uvádza aj staršia literatúra o tomto probléme. O kontrakcii a o tvaroch s príponou *-ou* najnovšie písal R. Krajčovič (Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava 1988, s. 23 n., 102 n., s. 119).

V češtine každé *ú* v dlhej slabike sa diftongizáciou zmenilo na *ou*, t. j. na klesavú dvojhlásku. V slovenčine existovali stúpavé diftingy *uo*, *ie*, v spojení *ou* nevznikla skutočná klesavá dvojhláska: samohláskové *u* sa tu zmenilo na polokonsonantické *u* podobne ako v strednej slovenčine *-v* na konci slabiky vo výslovnosti (*prauda* — *praudou* ako i *chlapou* — v písme zostalo *pravdou*, ale *chlapov*, pretože i v češtine bolo *pravdou*). Koncové *-ou* v slovenčine nie je teda dvojhláska, len spojenie dvoch hlások, hoci jeho pravopis je tu rovnaký ako v češtine, preto sa niekedy mylne pokladalo za dvojhlásku. L. Štúr a po ňom i S. B. Hroboň a i. vysoko hodnotili slovenské dvojhlásky ako ľubozvučné. Ale všetky dvojhlásky z nárečí L. Štúr neuviedol do normy spisovného jazyka (napr. *ďiouča* — *ďieuča*), ba ani *iu* (napr. *cudziu paniu*), ktorá sa uzákonila po hodžovsko-hattalovskej reforme v „opravenej“ slovenčine. Popri zjednodušenom systéme krátkych vokálov (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) L. Štúr uzákonil dlhé vokály *á*, *í*, *ú* a diftongy *ja*, *je*, *uo* (= *ia*, *ie*, *ô*); dlhé *é* (*céra*, *béka*...) a dlhé *ó* (*trón*, *chór*...) sa zväčša zachovalo v cudzích, prevzatých slovách, pretože inak sa pôvodné dlhé *é*, *ó* diftongizovalo na *ie*, *uo*.

Písmeno *ô* (*o* so strieškou — cirkumflexom) v diskusiách o Hlasoch sa prijalo ako kompromisná litera, ktorú „jedni Slováci jako *ó*, druhí jako *o* s predsuvkou *u* skoro jako *uo* vyslovujú“³⁵, hoci ju L. Štúr spomínal už prv.³⁶

Pri výklade slovenských samohlások L. Štúr pripomínal i vtedajšie názory na indoeurópske vokály. Akiste podľa výkladov svojho učiteľa v Halle Potta pokladal samohlásky *e*, *o* za sekundárne, pretože v staroindickom jazyku, ktorý je najbližší prajazyku, neexistovali. Pre spisovnú slovenčinu tieto výklady boli a sú irelevantné.

Zo Šafárikových³⁷ a Kollárových³⁸ prác L. Štúr poznal reč „vlastnú Slovenskú“, t. j. strednú slovenčinu, ktorá má okrem iných znakov 1. široké hlásky *a*, *u* (*čakať*, *duša*, *klúč*, *lúto*...), t. j. bez českých „prehlások“ (*a > ě*, *u > i*); 2. *a* alebo *ä* „mjesto nosovjeho *ę* (*ma*, *ťa*, *sa*, *mäso*, *rjad*)“; 3. *e* (*ie*) za *ě* (*človek*, *verní*, *veční*, *v dome*; *decko*, *ňeňí*, *v kúte*; *vjera*, *mjera*, *pjesok*); 4. *o* miesto *e* v inštr.: *krokom*, *duchom*, *darom* a lok.: *dobrom*,

³⁵ Krátka mluvnica slovenská. V Prešporku 1852, s. 3.

³⁶ Ústrojnosť a organism reči Slovenskej (Vítah zo spisu oproti Hlasom.) Orol Tatránski II, 1846, s. 316.

³⁷ Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten von Paul Joseph Schaffarik. Ofen 1826, s. 370—598, najmä s. 575—579. Slovenský národopis. Praha 1842, s. 99; nové vyd. Praha 1955, s. 98—104.

³⁸ Písňe světské lidu slovenského v Uhřích. I. zv. 1834, II. zv. 1855 (úvod) znovu v zborníku Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky. Praha 1846, s. 101 n.

malom, suchom atď...³⁹ L. Štúr z týchto prameňov teda poznal nielen synchrónne, ale aj vývinové znaky strednej slovenčiny, t. j. pôvod jednotlivých hlások, ako ho určil J. Dobrovský a po ňom podrobnejšie P. J. Šafárik.

Po Hankovi⁴⁰ aj Štúr⁴¹ spomína, že podobne ako v gréčtine ani v slovenčine „samohláski bez istjeho príduchu, ktorí sa k „h“ zbližuje visloviť sa ňemuožu“, t. j. naznačuje, že v slovenčine na začiatku slova po pauze sa vyslovuje zvuk, ktorý sa charakterizoval v novej fonetike ako neznelá hlasivková explozívna (ráz).

Inventár spoluhlások v slovenčine porovnával L. Štúr s českým a konštatoval, že čeština má „prskavé“ ř (podobne ako poľština, ale poľské rz „sa nám mekšje zdá biť lež Českuo“), „ktorjeho mi ňemáme a ho alebo len prostím „r“ alebo „r“ s dvojhĺaskou spojením odmjeňame“.⁴² Naopak slovenčina má (proti čes. z, ž) dz, dž; L. Štúr správne zdôraznil, že tu sa spoluhláska označuje z nedostatku osobitného písmena dvoma literami.⁴³ Za „pou-samohláski“ pokladal r, l, ktoré sa môžu v slovenčine zdĺžiť ako v staroindickej reči „Sanskrite, ktorá ako najstaršia sestra alebo matka indoeurópskych najdávnejšie hlasi a podobi zachovala“. L. Štúr sa mylne domnieval, že v češtine sa nenachodí spoluhláska f, kým v slovenčine je napr. *fúkať, fujavica*... O spoluhláske g vedel, že sa v nárečí českom „vo vlastných slovách nenachodí“, ale že my máme dosť slov, „v ktorých sa opravdivuo „g“ nachádza“, napr. *gniaviť, ligotať sa, miazga* atď. Z tohto javu nie celkom oprávnene vyvodzoval, že „naše nárečja stojí v prostrjedku medzi nárečjami Slovanskými“ aj v tomto jave, pretože v slovenčine bola zmena *g > h* ako v češtine. Pri triedení hlások na znelé („hlasnje“) a neznelé („femnje“) z neznámych príčin spoluhlásky *n, d* L. Štúr nenáležite označil ako „obojaké“.⁴⁴ Za dôležité pokladal delenie na mäkké, stredné a tvrdé („hrubje“); spomedzi mäkkých vynecháva mäkké *l*, lebo je zriedkavé a zaniká,⁴⁵ ako aj vraj neprijemné z hľadiska výslovnosti. To nie sú

³⁹ Túto charakteristiku „vlastnjeho Slovenskjeho nárečja“ cituje L. Štúr zo Šafárikovho Národopisu Slovanského v článku Hlas k rodákum OT I, 1845, s. 43. Tam sa odvoláva i na svoje chystané spisy O potrebe písanja v Slovenčine (to bol predbežný názov spisu Nárečja slovenskuo) a na gramatiku Nauka reči slovenskej, „ktorá o ňedľho na svetlo víde“.

⁴⁰ Grammatika čili Mluvnice českého jazyka podle Dobrovského. Praha 1831, VI.

⁴¹ Nauka, s. 13.

⁴² Tu L. Štúr vlastne opravuje Šafárikovo tvrdenie (Slovanský národopis, nové vyd. Praha 1955, s. 103), že striednicou za staré palatalizované *r* v slovenčine je *r* a *rj*. (*rjeka* = rieka, *rjad* = riad).

⁴³ Nauka, s. 102: o *dz, dž* „tu je hláska len jedna v nedostatku vlastnjeho znaku dvoma písmenami viznačená“.

⁴⁴ „Obojakje t. j. takje, ktorje hñeď femňejšie, hñeď hlasňejšie počuf sú „n“, „d“. Nauka, s. 19.

⁴⁵ „Mekkuo l“ len u daktorích Slovákou je v običaji a už aj tam pomalí zaka-páva“... „preto že je zvuk pre svoju veľkú rozfeklosť nepřijemní a defínski v čistej Slovenčine lepšje keď sa viñehá“. Nauka, s. 101—102.

objektívne poznatky, pretože sa L. Štúr na strednom Slovensku pohyboval zväčša medzi vzdelancami a v mestskom prostredí (L. Mikuláš), kde stav pri výslovnosti *l* bol taký, aký opisoval. Výslovnosť *l* sa v mestách pokladala za dedinskú.

Pri výklade o slabike („silabi sú článki reči už významnje, hoc ešte aj ňje dovršenjeho významu“) L. Štúr pripomenul⁴⁶ učenie súvekých jazykovedcov, že indoeurópske jazyky majú korene a prípony („príveski“) jedno-slabičné na rozdiel od semitských jazykov, kde sú dvojslabičné. Pravda, pre moderný spisovný jazyk sú vlastne tieto fakty irelevantné.

Slabiku L. Štúr vo všeobecnosti stotožňuje s morféomou a z toho vyvodzuje pre výslovnosť zákonitosť, aby tie časti slov, ktorých hlásky jedna s druhou sa zrástli a význam medzi sebou majú, „hlasom ako k sebe náležjace sa vijavili, na dúšek teda alebo ako silabi sa vislovili“. ⁴⁷ Tým chcel zdôrazniť význam „tvoreňja sa reči pre dobrou vislovuvaňja“. Ako sa pri diftongoch ukázalo, „zákon podstatní v Slovenčine našej“ je zákon: „V čistej slovenčine ňikde dve dlhje silabi jedna za druhou ňeprichodja a čo bi aj jedna podľa povahi svojej mala biť dlhá, skrása sa, keď predchádzajúca je dlhá.“ ⁴⁸ Takto L. Štúr prvý formuloval tzv. pravidlo o rytmickej krátení pre spisovnú slovenčinu, hoci už prv ho spomínal S. B. Hroboň⁴⁹ a po ňom naznačil i J. B. Guoth.⁵⁰

Osobitne si L. Štúr všimal alternácie spoluhlások. Keď rozdelil spoluhlásky na hrdelné (*h, ch, k, g*), plnoústne (*ž, š, č, dž, j*), jazykové (*l, r, n/ň, t/ť, d/ď, dz, s, z, c*), perné (*p, f, b, m, v*), uvádza z nich „prechodné“ hlásky s mnohými príkladmi (*h > z, ž; ch > s, š; k > c, č; g > dz, dž; n > ň, t/c, ě, č; d > dz, ď, dž; s > š; z > ž; c > č*). Spoluhlásky *l, r* podľa neho v spisovnej slovenčine nealternujú (*l > ľ* je iba v slovenských nárečiach, „prskavé“ *r > ř* slovenčina nemá). „Prčina tohto prjechodu žjadna nie je druhá jako účinkuvaňja ťenkjeho „i“ ktoruo ako takuo hrubší zvuk pred sebou do ťenkjeho premeňuje.“ ⁵¹ Tento vplyv *i*-ových zvukov na predchádzajúce spoluhlásky vykladá L. Štúr v podstate správne, hoci niektoré výklady

⁴⁶ Nauka, s. 102 v zhode s F. Boppom (Vergleichende Grammatik der Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. Berlin, 1833—1842, 4, 760) a takisto s prednáškami F. Potta a s jeho dielom Etymologische Forschungen...

⁴⁷ Nauka, s. 102.

⁴⁸ Nauka, s. 104.

⁴⁹ Slovenskje pohľadi na vedi umeňja a literatúru. Djel I. 1847, sväzok 2, s. 79: „V slovenčine vládne ten hudobní zákon, že ňikdi dve dlhje aňi dvojhlása s dlhou sa ňezídu k. p. *svjeta a robja — zelenje a krásne — peknjeho a krásneho* atď.“

⁵⁰ Porov. E. Jóna, Jonáš Bohumil Guoth a slovenčina. Liptov, 10, 1989, s. 31—40: „Keď sa predostatňja dlhá, alebo i len diftong, len vtedi je jak in Adjektivis tak i Substantivis (Sociat. plur.) krátko mi kp. *zemjakmi*...“

⁵¹ Nauka, s. 15, 16.

(napr. o tvaroch *buť, bula*) sú mylné.⁵² Správne však konštatuje, že *i* po *k, g, ch, h* sa v slovenčine dosť často vyskytuje (napr. *chiba, kávať, rázgi...*), pravda, o sekundárnej palatalizovanosti velár v strednej slovenčine nevedel.⁵³ Platí konštatovanie,⁵⁴ že v Nauke podával L. Štúr svoje výklady na fonetickom základe v morfológii, ale jeho pravopisné zásady neboli fonetické v tom zmysle, ako napr. v srbskom jazyku; „zadržala sa cesta stredňa medzi vislovením a jazikospitom“, t. j. medzi fonetickým a etymologickým, resp. historickým princípom (porov. citovaný list S. B. Hroboňovi).

Na začiatku vystúpenia štúrovcov s novým spisovným jazykom bola otázka, či sa má používať čistá latinka a či švabach. Preto L. Štúr musel vysvetľovať, prečo používa písmená *g, j, í* vo funkcii starého *ġ, g, j*, prečo „čarkami poukolečkovaní na vrchu“ označuje „mekkje písmeni“ *ž, š, č, ď, dž, ň, ě* (*k* mäkkým popri *dž* sa radí aj *dz*, „ktorje zvuki dva vedno sfečenje viznačujú“, ale *ť* mäkké sa neuvádza, pretože je len u „daktorích Slovákov v običaji“ a „že pomali z vislovenja Slovenskoho vistáva“). V osobitnej poznámke⁵⁵ odmieta návrhy, aby sa „zmekčujúcou čarkou“, t. j. mäkkeňom *ď, ň, ě* neoznačovali tam, „kde sa tjeto zvuki ustavične mekko vislovujú“, napr. pred *e*, pretože by to bola nedôslednosť a „museli bi sa teda už zas vínimki od pravidla porobiť“ (slová a tvary: *ten, teraz, tedi... krásne veci... sestrine děti...*).

L. Štúr pri písaní celkove uplatňoval zásadu, že sa treba „prísne držať dobrjeho, puovodnjeho, ňeskrútenjeho vislovenja“, a to nielen na konci (*dub — dup, muž — muš, voz — vos...*), ale aj v prostriedku slov, kde sa znelé stretnú s neznelými („hlasnje s femními“). Podobne vyslovil⁵⁶ pravidlo o písaní predpôn *s-, z-*, t. j. pred „hlasními hlasno, pred femními femnó“ (napr. *spálit, zrást, stēmňjet, zvazok...*). Skupiny spoluhlások niekde radí zachovávať v písme (*otcovský, Božský...*), niekde pripúšťa dvojakú výslovnosť (*vlasní — vlastně, zvlášni — zvláštni, prázni — prázdni*), niekde zas odporúča písať podľa zvyku (*meskí, mňiški, katolicki, nemeckí... nie: mestský, mňišski, katolicskí, němecske...*).

Na záver rozboru zvukovej stránky možno uviesť Štúrovu tézu: „Slov teda vislovenja patri podstatně k tvorenú a je jeho dovršēja.“

⁵² Nárečové tvary *buť, bul*, ktoré vznikli analógiou podľa tvarov *budem, budeš...* pokladal za pôvodné, pretože etymologické *y* vzniklo z ide. dlhého *ú*.

⁵³ Porov. môj článok O povahe velár v strednej slovenčine v Sborníku MS, 13, 1935, s. 34—38 a štúdie o ipeľskom nárečí od J. Garaja a E. Jónu v Sborníku MS, 14, 1936, s. 124 n., s. 131 n.

⁵⁴ F. Triska (Bratislava, IV, 1930, s. 680 a i.).

⁵⁵ Nauka, s. 107.

⁵⁶ Nauka, s. 110.

VČELÁRSKA TERMINOLÓGIA V DIELE JURAJA FÁNDLYHO

Vo svojom rozsiahlom, encyklopedicky koncipovanom národohospodárskom diele popri pozornosti poľnohospodárstvu, chovu dobytká, hydiny a pod. venoval J. Fándly miesto i špeciálnejším odvetviám hospodárstva, medzi nimi aj záujmovým činnostiam obyvateľstva, ako bolo doplnkové zamestnanie včelárstvo. Stručné zásady o nevyhnutných prácach okolo včiel zaradil autor najprv do kalendária druhej stránky *Pilného hospodára* (1792) v statiach *Pri včelách* a zavše i *Pri dome*. Podrobnejšie informácie o včelách a ich chove prináša v diele *Slovenský včelár* (1802), v ktorého *Obetováni* píše: *Vikladám mnoho od mnohých včelárov neskuseného, čo vedomím pripomínám, v tom učím nevedomého*. I v tomto popularizačnom včelárskom spise je originálnosť obsahu druhoradá. J. Fándly vychádza z tradovaných skúseností ľudových včelárov i z vlastných poznatkov — ako sám sa vyznáva: *včelički moje pošešení* (II. 1792, s. 68) — a zo staršej odbornej literatúry našej aj inojazyčnej (Tibenský, 1954, s. 57). Vo Včelárovi sa odvoláva na skúsenosti a prax poľnohospodárskej kesthel-skej školy, ktoré vyjadruje vtedy zaužívaným dialógom medzi poučujúcim a reprezentantmi adresátov spisu.

1. Najväčšiu časť svojho národohospodárskeho diela venoval J. Fándly pospolitému ľudu najmä cez čítača, a preto mu v čo najväčšej miere približoval i jazyk spisov. Kodifikovanú bernolákovčinu intelektuálov spestril preto dialektom malokarpatskej trnavskej oblasti.

1.1. V našej téme o včelárskej terminológii venujeme naprv pozornosť pomenovaniu zariadenia na umiestnenie včelstva — úľu. J. Fándly (1802) tu totiž propaguje a podrobne opisuje novší „výhodnejší“ typ úľov, tzv. *magacínske truhlíki*, ktorých model predstavuje podľa ich autora, nemeckého včelára J. L. Christa (1778). V našich krajocho sa vtedy vo včelárstve používali tradičné *kláti stojáki*, *koše* a *ležácé truhelki*.

Tieto reálie a ich pomenovania boli ešte začiatkom súčasného storočia známe medzi ľudovými včelármi na celom našom území; na východe však prevažne *pňak*, na Záhorí *kyát*, miestami *kňát* (Nižnanský, 1988, s. 166). Úľ z pňa práchnivého a zdnuka upraveného, vydlabaného stromu je prototypom tradičného úľového zariadenia a mal v nárečiach i v staršej včelárskej literatúre viacero synonym či heteroným. I v českej terminológii sa používal výraz *klát* (Machek, 1968).

Vo Fándlyho včelárskej pomenovacej lexike sa v tomto prípade ako synonymum vyskytuje termín *stoják*, motivovaný vertikálnou polohou úľa i jeho celkovou úpravou. Podobne je to aj v nárečiach.

Princíp stojaka zachováva v podstate aj úľ kôš upletený zo slamy, u Fándlyho v západoslovenskom variante *koš*; v nárečových formách *koš*, *kuoš*, *košík*, príp. *košarka* na celom našom území a podobne i v staršej včelárskej literatúre. A. Bernolák (1825) uplatňuje spojenie *včelní Koš*. Aj iné slovanské včelárske slovníky a literatúra uvádzajú tieto alebo odvodené termíny: čes. *košnice*; poľ. *kosz*, *koszka*, *kószka* (Łęga, 1961; Maciejewski, 1969), slovin. *koš* (Bezljaj, 1948); srbch. *košnica* (Živanović, 1877; Pujić, 1983 a i.). Aj názov tohto typu úľa má u nás viacero synonym či heteroným — v staršej literatúre i v nárečiach (Nižnanský, 1988, s. 167—169).

1.2. Vo včelárskych statiach a v práci *Slovenskí včelár* uvádza J. Fándly typ došteného úľa s názvom *truhelka*, *ležáca truhelka*; u Bernoláka (1825) je kodifikované spojenie *včelná Truchla*. Zrejme tu ide o prototyp úľa ležana.

Možnosť budovania úľov z dosák, vlastne z jednotlivých menších častí, ktoré možno nadkladať alebo vyberať podľa potreby, odporúča J. Fándly (akiste už i na základe vlastných skúseností) ako výhodnejší, pokrokovejší typ úľov a pomenúva ich výrazom *magacínske truhlíki*. Propaguje tu myšlienku i prax nemeckého včelára kňaza J. L. Christa, ktorého vynález možno pokladať za predchodcu úľov s rozoberateľným včelím dielom, ako to v druhej polovici minulého storočia uplatňoval Dzierzon (Milla, 1971). Pri podrobnom návode konštruovania tohto typu úľa používa J. Fándly označenie jeho jednotlivých súčiastok (napr. *truhlík*, *vrážek*, *drevko*, *drevečko*, *deska*, *deščička*, *klinec*, *latka*, *skélko*, *okénko*, *okenička*, *pléšek* atď.) aj častí spoločných názvov s ostatnými typmi úľov (*leták*, *dlážka*, *dno*, *futrál*, *robota* a i.).

1.2.1. Z označení častí úľov každého typu uvádza J. Fándly napr. *leták* (*zacpaj letáki*), otvor pre včely na prednej časti úľa; v nárečiach podobne *leták*, *letáč* (na východe i *lítak*, *lítač*) popri viacerých synonymách. Aj v staršej literatúre sa vyskytujú obidva názvy. V slovanskej včelárskej terminológii sa okrem iných stretáme aj s lexémami zo základu *let-* (srbch. *leto*, *léto*; rus. *letok*; poľ. *vylot*). Odborným i spisovným termínom je *letáč*.

1.2.2. Väčší otvor na priečelí alebo zadnej strane kláta, kade mal včelár prístup k dielu, plástom najmä pri medobraní, označuje J. Fándly tradovaným termínom *dužina* (*horná*, *spodná dužina* pri vyšších stojakoch). V nárečiach sa takmer na celom našom území tieto klátové otvory označovali podobnými, často odvodenými slovami (*dužina*, *duha*, *duša*, *duška*, *dužinka*, *zduža*). Aj v staršej literatúre sa uplatňovali termíny *dužina*, *dusska*, *zduža*; v moravských nárečiach *dužka*, v juhoslovanských *duž* (Nižnanský, 1988).

1.3. Tradičný včelársky objekt so strechou na umiestnenie úľov, príp. včelárskych potrieb pomenúva J. Fándly *včelínom*. Toto označenie sa vyskytuje i v staršej literatúre, aj v súčasnom odbornom i v spisovnom úze. A. Bernolák (1825) uvádza ako heslovú lexému *Wčelinec*, syn. *Wčelňica*, *Wčelínček*. Aj v dialektoch sa používa termín *včelín* v nárečových variantoch popri tvaroch *fčelieňec*, na východe *pčelňik*, *pčolňik*, ktoré na našom území motivovali aj pomenovanie viacerých toponým (Nižnanský, 1987).

Pre J. Fándlyho už na odpočinku (1807—1811) v Doľanoch (Ompitál) znamenal jeho včelín — *ompitálske tuškulánum* — miesto oddychu, čítania kníh a veršovania, napr. básne *Prátelské porozumení*.

2. Pri označovaní základu včelieho chovu — jedného včelstva (Milla, 1971) využíva J. Fándly plurálový tvar *včeli*, ako sa to prevažne vyskytovalo u ľudových včelárov. S týmto všeobecne známym slovom spája prívlastky, ktoré sú kvalifikátormi vlastností včelstva, ustálenými spojeniami a termínmi ako *slabé*, *silné*, *hladné včeli*, *staré včeli*, *včeli bez matki*, *sirotné včeli bez matki* a pod.

Včelstvo či včely rozbúrené akútnou náladou odcudzovania zásob z iných úľov alebo cudzích zdrojov (odborne *rabujúce včelstvo*), keď nastáva *rabovka* (Milla, 1971), náreč. i *rabovačka*, J. Fándly označuje *kmínstvo* a tieto včely *zloďejki*, *včeli zloďejki*, syn. *kmínske včeli*, *kmínki*; A. Bernolák v Slovari uvádza ako heslovú lexému *Zloďejki*, nem. ekvivalent *Raubbiene*. Aj staršia literatúra používa tieto označenia (Nižnanský, 1989, s. 15) a slovenské nárečia majú vo svojej včelárskej slovnej zásobe na tento jav a jeho exekútorov ešte obsiahlejšie názvoslovie.

Podobne medzi navonok pozorovateľné javy vo včelárstve patrí stráženie letáča úľov pred votrelcami a jeho vykonávatelia včely *strážkyne* (Milla, 1971), ktoré J. Fándly nazýva spojením *včelná varta*. V staršej literatúre sa uvádzajú *stráže*; v nárečiach popri viacerých heteronymách i označenia *vartáši/-e*, *vartáški*, *vartovňički*. To sú už pomenovania iba pre časť včelej komunity.

2.1. Slovo *matka* na označenie podstatnej biologickej jednotky včelstva má svoje metamorfózy, kým vraj v 18. stor. prírodovedci spoľahlivo nezistili jej samičiu funkciu (dovtedy *basileus*, *rex*, *König*; u nás v staršej literatúre *král*, *král rojovný* — Wytah, 1775 a i. popri synonyme *kráľovná* a potom *matka*). U J. Fándlyho sa stretáme s označením *matka* (zbitečné matki pobi, máloplodná matka, matka zemre, matka píská na druhoroj, bez matki sirotné včeli a pod.). K druhému významu heslového slova *Matka* uvádza A. Bernolák (1825) ekvivalenty *apum dux*, *regina*, *Bienenkönigin*. V slovanských jazykoch sa v tejto súvislosti uplatňuje termín *matka*, *matica* (Machek, 1968). V staršej včelárskej spisbe a v našich nárečiach

sa používa archaickejšie pomenovanie *kráľovná* ako synonymum termínu *matka* (expr. i *matička*).

2.2. Život včelstva biologicky zabezpečuje matka dopĺňaním generácií včiel čiže plodovaním, nasádzaním vajíčok, z ktorých v bunkách plástov vyrastá mlaď. Súvisí to s nevyhnutným oplodnením matky trúdom, príp. trúdmi na oplodňovacom prelete. (Iné je prelet včiel po zime, keď sa zbavujú výkalov, čo znamená *prášiť sa*, *viprášiť sa*, *viprskat sa*.)

Samčeka včely medonosnej trúda označuje J. Fándly termínom *trup*. V staršej literatúre i v slovenských nárečiach sa v tomto význame stretáme i s výrazmi *trúd*, *trubec*, v inoslovanských jazykoch *trut*, *trubec*, *truteň* a i.

2.3. Tretiu najväčšiu skupinu včelej komunity popri matke a trúdoch tvoria včely robotnice či lietavky, ktorých úlohou je vykonávanie všetkých nevyhnutných prác v úli a donášanie potrebných materiálov do úľa (Milla, 1971). J. Fándly túto včeliu masu jednoducho označuje *včela*, *včeli* (*včeli začínajú robotu nosiť*); A. Bernolák (1825) uvádza výraz *robotne Wčeli*.

2.4. Vajíčka (ovum) nakladené matkou do buniek pomenúva autor Slovenského včelára výrazom *vajíčko* (*matka klade vajíčka*), v štádiách vývoja sú *červíki na zárodi*, *zabednené zárodi* čiže zaviečkované bunky s mlaďou; liahnúce sa alebo čerstvo vyliahnuté včely nazýva *mladúchi* (odborne *mladušky*).

2.5. Búrlivú atmosféru v živote včelstva okrem rabovky spôsobuje i rojenie, prirodzený nepohlavný spôsob rozmnožovania úľových komunit, znamenajúce pre včelára novým rojom rozšírenie chovu o včelstvo. *Včeli hotové na roj vilihajú*, na letáči *sa na retáski vešajú*, preto treba — pripomína J. Fándly — *varuvávať roje* (*ďítiki budú včeli skrz roje varuvávať*), striehnuť na chvíľu, keď klát *pustí roj*. Pritom pomenúva roje podľa obdobia a poradia ich vyletenia: *skorí roj*; *prvák*, *prvák roj* — prvý z úľa atď., *druhák* i *druhoroj*, *trecák*; *panenský roj* — roj z tohoročného roja, v súvislosti s ktorým autor poučá: *Paňenské roje hľeď prekaziť, abi v materských klátoch včeli ňeoslabli*.

V tradičnej terminológii používanej v staršej literatúre i ľudovými včelármi pri manipulácii s rojom aj vo Fándlyho textoch sa vyskytujú vyjadrenia *včeli sa virojili*, *sedli*, *kropiť včeli* (aj pri rabovke), *strášť roj*, *usaďení roja do kláta*, *osádzať roj*, *spojiť slabé roje*, *roj uľetel* a pod.

K Fándlyho zámerom v hlavnom jeho včelárskom spise, propagovať vtedajšie novšie spôsoby rentabilnejšieho chovu včiel najmä medzi poľnohospodárstvom, patrila aj znalosť vytvoriť umelý roj, tzv. *kunštovní roj*, čo bolo potom za éry rozoberateľného diela takmer už samozrejmosťou. Tento technologický postup predbežne pri záchrane bezmatkového včelstva sa dal uskutočniť iba v úľoch označovaných magacínske truhlíky dosadením plástov s čerstvým plodom.

2.6. Medzi charakteristickými ústrojmi včiel (popri všeobecnejších ako *jazik, kridlá, nožičky* a i.) uvádza J. Fándly *žihadlo* a s ním spojenú činnosť včiel — *žihadlo pustiť, pokúsať, žihadlom pichnúť, seknúť* a poučá bojazlivých záujemcov o ochrane proti účinkom žihadla. Označenia toho včelieho orgánu sa v nárečiach vyskytujú ako *žihadlo, žihallo, žárlo; žihalo, žiadlo, žialo, žálo, žullo; žadlo, žadelko* a pod. I v tomto prípade uplatňuje autor západoslovenskú podobu.

3. Plásty s medom, peľom a plodom, ktoré včely vystavali, súčasná včelárska terminológia zahŕňa pod pojem *včelie dielo* (Milla, 1971). J. Fándly v tomto zmysle používa lexému a spojenie *robota, včelá robota* (*včelá robota bi skisla, maďom plná robota* a pod.). Značná synonymia tohto termínu sa tu prejavuje s výrazmi *plást* (*maďoví plást, trupní plást*) a *šuš* (*čerství šuš, černe šuši, prazne šuši*), pričom v tejto plurálovej forme môže ísť o lexému hromadného typu *šúši*, s ktorou sa stretáme najmä v západoslovenských nárečiach. Podobné synonymá na označenie tejto reality sa vyskytujú v staršej literatúre (*plást, dílo, dělo, sauš*) a v nárečiach; vo východoslovenských nárečiach i pomenovanie *plajster*, v istej miere aj v niektorých slovanských jazykoch (napr. čes. *plást, souš*; poľ. *plaster, szusz*; rus. *suš*).

Lexéma *súš* hoci je motivovaná „suchosťou“ či prázdnotou, čo potvrdzuje najmä nárečový materiál, sa často vyskytuje ako synonymum termínu *plást*. V podobnom vzťahu k týmto dvom slovám sú výrazy *voščina, voščini*, ktorými J. Fándly označuje prázdne plásty, príp. odpad z plástov (*variť voščini na maďovec, na ocet*). Značne podobný synonymný vzťah týchto troch lexém badať v staršej literatúre, v našich nárečiach aj v niektorých slovanských jazykoch (čes. *voština*; poľ. *woszczyna, pełna woszczyna*, srbch. *voština*).

3.1. Stavebnú hmotu týchto reálií vyjadruje staré celoslovenské slovo *vosk*, ktoré označuje aj spätne získaný materiál z plástov, súšu, voštiny. U Fándlyho je lexéma *vosk* (*panenský vosk*) a v našich nárečiach *vosk, voština, vošťovina* a pod.

3.2. Základnou stavebnou jednotkou plástu sú *bunky*. Tieto šesťboké priehlbinky na peľ, med i plod J. Fándly označuje termínom *včelá komórka, komórka maďová*; tento termín sa vyskytuje aj v staršej literatúre (napr. *medová komaurka*; čes. *komůrka*).

Materskú bunku autor pomenúva spojením *podlhovastí materski domek* (kde je *zabednená* — zaviečkovaná matka) a viečko na plode výrazmi *blanka, šupka*; v nárečiach sa zriedkavejšie vyskytujú názvy *šupka, šupina, šupota*. Analogický názov bunky je napr. v srbch. včelárskej terminológii *kuća, kućica* (Živanović, 1877). V slovenských nárečiach sa na označenie bunky vyskytuje viacero lexém (napr. *dierka, janka, dúčelka; kupka*,

sudek, sudeček; očko, cela; částka a pod., všeobecne už *bunka*). Bunky pre matky sa v nárečiach označujú výrazmi *miska, macerská miska* (Orlové), *košíček pre královnu* (Lovčice), *kalíštek* (Vrbica), *matkovnie kupki* (Rybník), *šiška*, najčastejšie podľa spolkárskeho úzu *matečník*, odborne *materská bunka* (Milla, 1971).

4. Krmovinovú základňu pre včely tvoria kvitnúce rastliny — *včelia paša*, ktorú J. Fándly vyjadruje slovom *paša*, ako sa to uplatňuje aj v našich nárečiach. V staršej včelárskej literatúre sa používajú výrazy *pastva, (lúčna) paša*; čes. *pastva (včelí)*, srbch. *paša* a pod.

Vo svojom včelárskom diele uvádza J. Fándly množstvo peľonosných aj medonosných bylín, kríkov a stromov (*užitečné kvetini pre včeli, užitečné stromi, húščavi pre včeli; dobrí rok na kvetini, to jest na mad*; 1802, s. 39—59, 11), ktorých identifikácia do dnešnej botanickej nomenklatúry si vyžaduje odborné spracovanie.

4.1. Pre *peľ* má J. Fándly označenie v ustálenom spojení *kvetná múka, múčka, kvetní prach*. V staršej literatúre autori používajú zriedkavo výraz *kvetový prach* popri *obnožka, obnužka* a pod. — *peľ* na nohách včiel. V ľudovom včelárstve sa takmer na celom území v tomto význame uplatňuje odborný výraz *peľ/-l*, zried. i *pil*, na východe miestami synonymá *pelo, prášek/-ok, žolti prášek, pčoli chlíp*. Peľové obnôžky vyjadrujú nárečové výrazy *obnoški, obnoška, obnuoška*, vo východoslovenských nárečiach miestami (azda individuálnejšie) *prinoška, nožanka, lapuška, nožičkovi prášek* a i.

4.2. Nektár je roztok rozličných cukrov menlivej hustoty, ktoré vylučujú rastliny kvetnými aj mimokvetnými žľazami nektáriami (Milla, 1971). Pre včely je základnou surovinou na výrobu medu. Túto dôležitú surovinu J. Fándly pomenúva výrazmi *mizga (s kvetu cecá včela mizgu), madová mizga, madovec, madovec na mad*. V ľudovej nárečovej terminológii slovo *madovec/medovec* (častejšie *madovica, medovica*) je viacvýznamové: označuje a) sladkú šťavu, ktorú vylučuje cudzopasný hmyz (vošky a i.) na listoch a ihličí drevín (Milla, 1971), donedávna rozšírené synonymným výrazom *manna*, b) prevarenú medovú vodu ako predčlánok medoviny. Tento druh znáškového zdroja označuje J. Fándly spojeniami *madová ruda, madové rosi (padajú)*, t. j. tak, ako sa tento zdroj sladiny označuje i v staršej literatúre (*medová rosa*) a v nárečiach miestami *slatká ruda, medová rosa, slatka rosa* (srbch. *medljana rosa*; rus. *rosa medvanaja*).

4.3. Zo spomínaných zdrojov, *paše včeli znášajú* príp. *málo znášajú* do úľa materiál na všetky potreby života svojej komunity s prísne zavedenou deľbou práce (Milla, 1971), teda na úžitok sebe i včelárovi. J. Fándly tento pracovný ruch vyjadruje krátkou charakteristikou:

Zádné včeli neidú s pola prázné do kláta, nektéré ňesú na nožičkách živicu, s ktoru zaľepujú v kláte kdejaké rozkoľini... Nekteré ňesú kvetnú múku... Volakteré ňesú v sebe vodu anebo s kveťin, z listov, ze stebľa vicecanu mizgu, to jest madovec; s takéhoto rídkého... vivarí sa v nej mad, aľe ešče volačo trpkí, kerí aš časom uzre. Z hustej madovej mizgi s kvetnú múku zmíšanej ve včeli vivarí sa bílá vosková lupinka a vinďe s nej... ktorú ona bedľive zachopenu na suš prílepí (1802, s. 38).

Termín *živica*, *glejová živica* sa vyskytuje v juhozápadnej oblasti slovenských dialektov.

4.4. Všeobecne známym produktom včiel je med. Na označenie tejto sladkej reálie používa J. Fándly západoslovenský tvar *mad* (*scukrováti mad* — v kláte, *vitopení mad* atď.). V staršej literatúre sa prevažne uplatňuje forma *med* (čes. *med*; srbch. *med*; poľ. *miód*, *mńut*; ukraj. *mid*; rus. *miod*; luž. *mied*, *mjod*).

Špeciálny produkt z medu a peľu nerovnakého zloženia na kŕmenie plodu, lariiev nazýva J. Fándly slovom *kašička*, v súčasnej odbornej terminológii *materská kašička* (Milla, 1971).

J. Fándly zrejme poznal i konkrétnejšie pomenovania medu podľa zdrojov znášky, ako to rozoznáva i ľudový včelár vo svojej nárečovej slovnej zásobe (napr. *agátoví*, *lipoví*, *jatelinoví*, *repkoví*, *čistecoví*, *lúční*, *horskí*, *lesní*, *tmaví*, *bledí*, *medovicoví*, *madovicoví med/mad* a pod.), ale prívlastkami nekonkretizuje druhy medu, nahrádza to pri uvádzaní názvov medonosných rastlín v stati a narádách o užitočných rastlinách pre včely.

4.5. Medzi závažné choroby včiel J. Fándly zaraďuje nákazlivú *hnilinu*, v staršej literatúre sa uvádza taktiež *hnilina* a *hniloba plodu*, v odbornej terminológii *hniloba včelieho plodu* (Milla, 1971); *červenku* (v literatúre *červenka*, *hnačka*, *auplavice*), odborne *červienka* — nenákazlivá choroba zimujúcich včiel a i. Postihnuté včely zavše aj *vihinú*. V staršej literatúre i v nárečiach sa uplatňuje zväčša ako termín sloveso *padnúť* (*čeli mi palli* a pod.), ako svedčia údaje podľa dotazníka Včelárstvo (1971).

5. Pomenovacia lexika prác včelára a jeho narádia, spracúvanie produktov včiel za tradičného včelárenia netvorí vo Fándlyho diele veľkú časť včelárskej terminológie.

Stretáme sa tu s termínmi a spojeniami ako *zamazať*, *umazať dužini na klátoch*, s ktorými sa stretáme aj v staršej literatúre, všeobecnejšími výrazmi *prevázať včeli* (premiesťovať) a iné, čo sa už vyskytli v súvislostiach s javmi v živote včiel.

5.1. Medzi narádia a potreby včelára patri napr. *kamenní žbán na mad*, napájadlo na vodu sa označuje slovom *hrántik* i *hrancík*, tak ako v západoslovenských nárečiach a v staršej literatúre (*hrantík*, *hranticzek*). Na osobnú ochranu včelára slúžilo *sítka* na tvár príp. *rukavice* a i.

Činnosti včelára označujú u J. Fándlyho napr. výrazy a spojenia *vikúriť včeli, kúr* (dym), *sirkoví kúr, podmetať nezdobu v kláte, vimetať, vičiščiť kláti, krmeňi včel z jara, krmiť* (slabé včeli krm), *podrezovať včeli, suši virezať, podrez, podrezováňi, jasené podrezováňi* — medobranie ako v staršej literatúre a v nárečiach (čes. *podřez*, srbch. *podrezivanje* a pod.).

Získavanie medu z plástov teplom vyjadruje J. Fándly výrazmi *vitápať mad, vitápaňi madu, vitopení mad*; podobné termíny na tento pracovný proces sa vyskytujú aj v nárečiach (*vitápať, topiť, vipekať, vivárať, spúšťať, odhrievať med, súš* v nárečových variantoch).

Z výrobkov sa uvádza *madovec* (*madovec spravovať*) i *madová voda*; v staršej literatúre sa ako pomenovania tohto predčlátku medoviny — sladkej vody najmä z medových odpadkov uplatňujú výrazy *medovec* i *medová voda*. Označenie tohto produktu u J. Fándlyho združeným pomenovaním *vikisnutí madovec*, v nárečiach zriedkavo *mädovec* (Rybník) pripomína nápoj *medovinu*, miestami v nárečiach nazývanú lexémami *madovica, medovica, miadovica* i *medové, mädové víno* (*medovica je ohromnuo víno*: Lipt. Revúce), ale novšie už zväčša (podľa spolkového či odborného úzu) *madovina, mädovina, medovina*.

Výrobu vosku J. Fándly charakterizuje opisom: *prázne šuši na vosk vivariť*.

6. Do vydania Fándlyho včelárskych statí v druhej stránke Piľného hospodára (1792) a Slovenského včelára (1802) vyšli u nás vari tri spisy a známejšie sú niekoľké rukopisy (akiste ich je viacej) z tohto odboru. V Slovenskom včelárovi sumarizoval J. Fándly tradičnú prax domáceho i susedného inonárodného včelárstva, pričom sa usiloval vniesť do našej včelárskej vrstvy z nich i novšie poznatky, aby slovenský včelár dopestoval a dorobil *víc včel, víc madu, téš víc vosku* (Obetováňi), čo všetko predkladal našej pospolitosti v slovenskej reči. Jazyk celého jeho diela bol potom na schôdzkach primeraný poslucháčom a bol zrozumiteľný adresátom a poslucháčom i prostredníctvom čítača. Ba uvedeným hlásením sa v diele k svojmu rodu a jazyku prispel do dedičstva národného hnutia aj v najtvrdších rokoch maďarizácie, keď sa poprední včelári národovci usilovali akciami práve cez túto profesiu (Spolok slovenských včelárov, 1869—1875; martinský mesačník *Včelár a ovocinár*, 1893—1896; časopis *Praktický včelár*, 1904—1907) zachovať ducha národného povedomia proti všetkému mocenskému nepriateľstvu a útlaku (Encyklopédia Slovenska VI, 1982, s. 252—253).

Literatúra

BERNOLÁK, A.: *Slowár Slowenský, Česko-Latinsko-Ňemecko-Uherský*. Budín 1825. 4446 s.

- BEZLAJ, F.: Drobci iz pradavine. Ljubljana 1948. 16 s.
 Encyklopédia Slovenska VI. Bratislava, Veda 1982.
- FÁNDLY, J.: Piňní domajší a poľní hospodár. Zv. 2. V Trnave, u Václava Jeřinka 1792.
- FÁNDLY, J.: Slovenskí včelár. V Trnave, u Václava Jeřinka 1802. 169 s.
- FÁNDLY, J.: O úhoroch aj včelách — Slovenskí včelár. Z bernolákovčiny grafologicky upravil P. Žigo. Bratislava, Príroda 1990. 192 s.
- ŁĘGA, W.: Ziemia Chełmińska. Prace i Materiały Etnograficzne XVII. Wrocław 1961. 494 s.
- MACIEJEWSKI, J.: Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk). Toruń, TNT 1969. 310 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968. 868 s.
- MILLA, J.: Včelársky náučný slovník. Bratislava, Príroda 1971. 286 s.
- NIŽNANSKÝ, J. R.: Včelárske termíny *včelín* a *úľ* v slovenskej toponymii. In: IX. slovenská onomastická konferencia, Nitra 26.—28. júna 1985. Zborník referátov. Zost. M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1987, s. 149—154.
- NIŽNANSKÝ, J. R.: Slovenské pomenovania úľov a ich slovanské súvislosti. In: Studia linguistica Polono-Slovaca I. Red. K. Rymut. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1988, s. 165—174.
- NIŽNANSKÝ, J. R.: Interferencia spisovných a nárečových termínov vo včelárstve. Slovenská reč, 54, 1989, s. 9—18.
- PUJIC, S.: Anatomski modeli nominacije ulišta u slovenskim jazicima. In: Studia linguistica polono-jugoslavica III. Sarajevo 1983, s. 129—141.
- TIBENSKÝ, J.: Juraj Fándly — Výber z diela. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954. 416 s.
- Včelárstvo: Výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Dialektologické oddelenie JÚĽS SAV v Bratislave 1971. (Dotazník, 207 bodov.)
- Wytah z nowo-skusseného Wčelaře aneb Krátké Gednánj o Wčeličkách. W Uherské Skalicy, u J. A. Sskarnycla 1775. 56 s.
- ŽIVANOVIĆ, J.: Srpski rječnik za kovandžije. Novi Sad 1877. 30 s.

Jana Trnková

O SUBSTANTIVNEJ DEMINUTIVNEJ DERIVÁCII V SLOVENČINE

Deminutívna derivácia je jednou z typických črt slovanských jazykov. Pri spätnom pohľade do dejín slovenskej jazykovedy i pri konfrontácii s výskumom deminutív v iných slovanských jazykoch zisťujeme, že o tvorení zdrobenení sa od doby Štúrovej písalo u nás pomerne málo a takmer vždy v súvislosti s inými onomaziologickými kategóriami, najmä s augmentatívnosťou, ktorá sa tradične chápala ako protiklad deminutívnosti. Navyše úroveň prác o deminutívnej derivácii v minulom stor. a v prvej polovici nášho storočia bola často oslabená nesprávnou dobovou interpretáciou morfematickej a slovotvornej štruktúry slov — máme na mysli gramatické a slovníkové práce Ľ. Štúra (1846), S. Czambela (1919), K. a M. Kálala (1923), J. Damborského (1930) i Pravidlá slovenského pravopisu z roku

1931. Uvedení autori za deminutívny sufix považovali aj „príponu“ *-ek*, nerozlišovali sufixy v slovách typu *prášek* a *domček*, často sa dali pomýliť formou slova a ako deminutíva interpretovali substantíva bez deminutívneho príznaku (podľa V. Vážneho slová *deník*, *seník*, *pláteník* sa majú písať s jedným *n* podľa slova *pánik* — Pravidlá slovenského pravopisu, 1931).

Miešanie synchronického a diachronického hľadiska, nárečových slov so spisovnými, apelatív s propriami, v niektorých prípadoch i nesprávna morfematická analýza slov sa prejavili v práci B. Letza (1943) i v polemike o tvorení zdobnenín, ktorá sa rozvinula medzi Š. Peciarom (1959) a J. Štolcom (1958) v druhej polovici päťdesiatych rokov. Za začiatok kvalitatívne novej etapy vo výskume deminutív v slovenčine považujeme stručnú kapitolu o zdobneninách v monografii J. Horeckého (1959).

V uvedenej monografii, ako i v učebniciach lexikológie (Ondrus — Horecký — Furdík, 1980) a štylistiky (Mistrík, 1985) je však deminutívam venovaná iba obmedzená pozornosť vzhľadom na širšie zameranie uvedených príručiek. Najnovší materiál o slovenských zdobneninách sme našli v štúdiu F. Buffu (1988), ktorú treba oceniť ako jednu z prvých porovnávajúcich prác o deminutívnej derivácii v slovenčine a iných slovanských jazykoch. Problematika deminutívnosti má viacdimeznionálny charakter, je spätá nielen s derivatológiou v užšom zmysle slova, ale aj s lexikológiou ako celkom, so štylistikou a dotýka sa i otázok pragmatiky, preto výskum deminutívnej derivácie v slovenčine považujeme za aktuálny a nepochybne zaujímavý.

Deminutívna derivácia je najúplnejšie preskúmaná v češtine, a to jednak vo veľmi progresívnom spracovaní v 2. zv. knihy *Tvoření slov v češtině* (Dokulil a kol., 1967 — autor časti o deminutívach L. Doležel), jednak v pozoruhodnej, primárne diachronicky orientovanej, ale v mnohom aj pre synchronický výskum dôležitej monografii sovietskej bohemistiky G. P. Neščimenkovej (1980). V porovnaní s týmito opismi je spracovanie tvorenia deminutív v *Mluvnici češtiny I* (1986) prekvapujúco a vari až nezaslúžene stručné.

Veľmi stručne sú spracované deminutíva aj v *Gramatyke współczesnego języka polskiego* (1984). Možno to odôvodniť aj tým, že pre poľštinu existuje monografická práca B. Kreju (1969) o tvorení expresív, zahrňujúca aj deminutíva; citovaná gramatika sa na ňu odvoláva. Obidve spomenuté gramatiky len stručne konštatujú funkciu deminutív ako derivátov kvantitatívne modifikujúcich význam základných slov a konštatujú, že túto kvantitatívnu modifikáciu často sprevádza alebo aj prekrýva emocionálny, spravidla kladný význam.

Väčšina opisov sa v nich koncentruje na formálne podmienky derivácie,

podobne ako v akademickej gramatike ruštiny, ktorú redigovala N. J. Švedovová (1980).

Konfrontačný slavistický zreteľ pri výskume deminutívnej derivácie sa uplatňuje v už spomenutej monografii G. P. Neščimenkovej, svojším spôsobom u V. Strakovej (1973), pravda, za relatívne najúplnejší pokus o porovnávací pohľad na tvorenie deminutívnych substantív v západoslovanských jazykoch môžeme pokladať monografiu E. Siatkowskej (1967).

Pokiaľ je nám známe, o celoslovenskú konfrontáciu deminutívnej derivácie sa dosiaľ nikto nepokúsil.

Deminutívnosť je jednou zo slovotvorných onomaziologických kategórií modifikačného typu, ktorých deriváty sú nositeľmi sémantiky základového slova modifikovanej určitým sekundárnym príznakom. Sémantika deminutíva je oproti sémantike základového substantíva modifikovaná príznakom deminutívnosti, ktorého formálnym vyjadrením je deminutívny sufix. Takto sa pri zdobneniach uplatňuje paralelizmus slovotvornej a sémantickej štruktúry slova príznačný pre deriváty všetkých modifikačných kategórií.

Kvantitatívne a kvalitatívne deminutíva. — Prvotnou funkciou zdobnenín je pomenovanie malých vecí, teda takých, ktoré sa svojou veľkosťou, silou, intenzitou či dobou trvania odlišujú od určitej normy (napr. *stromček* je malý strom; *chalúpka* — malá, nízka chalupa; *koliesko* — malé koleso). Tým je vlastne motivované aj pomenovanie týchto derivátov v slovenčine i v latinčine (lat. *deminuere* = zdobňovať, zmenšovať). Autor výpovede však použitím deminutívnej podoby substantíva chce niekedy vyjadriť aj svoj citový vzťah k pomenovanej realii. Tak vznikajú kvantitatívno-kvalitatívne deminutíva alebo kvalitatívne deminutíva, ak v sémantike derivátu absentuje kvantitatívny príznak. Ak deminutívny sufix modifikuje sémantiku motivanta iba významom malej kvantity bez citového postoja autora, ide o kvantitatívne deminutívum. Kvantitatívno-kvalitatívne zdobneniny nesú obidva modifikačné príznaky zároveň a to, ktorá z týchto modifikácií je v popredí, si uvedomujeme z kontextu.

Býval som u istej starency. Skromná ženička, vlastne chuderka. Mala dve roličky, zadržala sa na nich. Večer sa pohovárala v maštaľke so svojou kozičkou, potom sa ešte chvíľočku motkala po svojej izbičke, alebo si hneď išla ľahnúť. (V. Šikula)

Deminutíva v uvedených vetách signalizujú rozprávačov kladný citový vzťah k starej žene, ale v mnohých je zároveň prítomná aj kvantitatívna modifikácia sémantiky — príznak malosti (*maštaľka*, *izbička*), krátkosti (*chvíľočka*). V sémantike kvalitatívnych deminutív celkom chýba kvantitatívny príznak, napr. slová *mliečko*, *sniežik*, *vínko*, *chuderka*, *učiteľík*

neoznačujú veci malé rozmermi, ale ide tu o vyjadrenie osobného postoja autora výpovede k označovanej realite.

Kým kvantitatívne deminutíva patria do nociónálnej sféry jazyka, kvantitatívno-kvalitatívne a kvalitatívne deminutívne deriváty sú expresívno-emocionálnymi prvkami jazykového systému, pretože ich sémantika obsahuje emocionálny náboj, autorovo subjektívne hodnotenie denotátu.

Používajú sa: a) v melioratívnom význame na vyjadrenie kladného hodnotenia denotátu, prejavu sympatií, blízkeho vzťahu k nemu: *Žijeme s mamičkou samy... kto by jej nakŕmil králiky a nasypal sliepočkám?* (V. Mináč); b) v pejoratívnom význame — vo funkcii ironizujúceho prostriedku. Irónia je vyjadrená kontrastom v sémantike deminutíva — buď vonkajším, teda kontrastom deminutíva s kontextom (*pekný vtáčik, múdra hlavička* na označenie darebáka, hlupáka), alebo kontrast vnútri derivátu vyplýva z významového napätia medzi základom slova a deminutívnym sufixom (*somárik, hlupáček, sprostáček*), kde základom sa vyjadruje záporná vlastnosť človeka a deminutívnym sufixom sa jej konštatovanie zjemňuje, zastiera: *Ty si hotový básnik, trulko!* (V. Mináč) — *Aj sa s ňou vadí, že by vždy len v kostoličku sedkala, po púťach sa motala.* (Tajovský)

Zaujímavé je ironické využitie zdobnenín niektorých, predovšetkým „intelektuálnych“ profesií, napr. *učiteľik, doktorík, inžinierik* a vojenských hodností, napr. *kaprálik, oficerik, vojačík* (vždy ide iba o deminutíva maskulín!). Cieľom irónie v týchto prípadoch je zväčša dehonestovať isté spoločenské postavenie, to, čo sa bežne chápe ako spoločensky vyššie, nejakým spôsobom nadradené, pričom táto dehonestácia býva často spätá s vyjadrením istej nevýraznosti, neúspešnosti, nepriebojnosti v danom postavení.¹

Špecifické je použitie zdobnenín v augmentatívnom význame, ktorý si adresát výpovede uvedomuje z kontextu, napr. *hodná chvíľka, pekná kôpka, riadny kúsok* vo význame „dlhý čas, veľká kopa, veľký kus“.

Z inej stránky, ale v podstate v súlade s naším chápaním interpretuje použitie deminutív s emocionálnym príznakom aj francúzsky lingvista Ch. Bally (1961). Podľa neho takéto zdobneniny môžu vyjadrovať: a) pocity spokojnosti alebo nespokojnosti autora výpovede s niečím; negatívne alebo pozitívne hodnotenie; b) emocionálny príznak môže mať sociálny charakter, t. j. zdobnenina sa môže vzťahovať k familiárnej reči.

Hromadením deminutív v texte možno dosiahnuť celkom nečakané stylistické efekty, ktorých výsledkom môže byť až „žeravá“ irónia s negatívistickým vyznením:

¹ V súvislosti s tým je zaujímavý názor I. Němca (1972), že jazyk má menej možností vyjadriť hodnoty zlepšujúcimi než zhoršujúcimi názvami.

Papkať! Ékágejček! Postielka! Mydielko! Banánček! Kávička! Mliečko! Röntgenček! Paplónček, paplónik! Papučky, papučôčky! Polievočka! Obedík! Brufenček! A kalerábček! Veru kalerábček, dostal som ho raz akože ovocie po obede, verím, že to bol iba omyl, kalerábček bol starý, zosušný, tvrdý, keby bol mal, ako sa hovorievalo, rúčku, tak ho už len za psom hodiť. Exitík! Áno, aj exitík namiesto exitus! (A. Bednár)

Deminutivizácia, deminutívne sufíxy. — Slovenské deminutíva sa tvoria od substantív všetkých troch rodov, a to výlučne sufixálnym spôsobom. Pri deminutivizácii sa dôsledne uplatňuje pravidlo rodovej identity deminutíva s fundujúcim substantívom. Maskulína, feminína i neutrá majú v slovenčine svoje vlastné, pomerne rozsiahle inventáre deminutívnych prípon.

Deminutívne sufíxy maskulín (poradie podľa produktívnosti): *-ík/-ik, -ok, -ko, -ček/-tek, -ec, -uľko, -uško, -enko, -inko*, (9). Deminutívne sufíxy feminín: *-ka, -ička, -očka/-ôčka, -enka/-ienka, -inka, -uška, -uľka* (7). Deminutívne sufíxy neutier: *-ko, -ce, -ičko, -iečko/-ečko, -očko/ôčko, -iačko, -úško* (7).

Pri deminutivizácii niekedy dochádza k navrstveniu dvoch deminutívnych prípon (na vyjadrenie deminutívneho príznaku osobitne silnej intenzity), napr. *-ušenka: -uška + -enka; -ulinko: -uľko + -inko* a pod.

Primárna a sekundárna deminutívnosť. — Pripojením deminutívneho sufixu k základovému substantívu, ktorého sémantika neobsahuje príznak deminutívnosti, vzniká primárne deminutívum. Ak fundujúcim slovom je zdrobenina, dochádza k druhej, sekundárnej deminutivizácii, ktorej výsledkom je tzv. sekundárne deminutívum.² V slovenčine na rozdiel od príbuznej češtiny (porov. Dokulil a kol., 1967, s. 497) nemožno dôsledne rozlišovať primárne a sekundárne deminutívne sufíxy (resp. sufíxy na tvorbu primárnych a sekundárnych deminutív). Na príčine je polyfunkčnosť prípon v slovenčine. Mnohé substantíva majú sice formálnu podobu primárnych deminutív, ale v skutočnosti ich sémantika neobsahuje nijaký príznak deminutívnosti (*ústrižok, dáždnik, polievka, oplecko*). Od takýchto substantív sa primárne deminutíva tvoria pomocou sufíxov, ktoré sa pri iných substantívach uplatňujú vo funkcii sekundárneho deminutívneho sufixu. Na porovnanie: *deň — dňík — dňíček, dáždník — dáždňíček, škára — škárka — škáročka, polievka — polievočka, prípadne polievčička*.

Hoci sa niektorými príponami tvoria výlučne iba primárne alebo iba

² Sekundárna deminutívnosť je spojená s gradáciou expresívnosti a ďalším posunom deminutíva na perifériu lexiky. Na druhej strane práve táto nižšia systémová viazanosť otvára priestor pre lingvistický experiment, t. j. tvorenie nezvyčajných, prekvapujúcich, frapantných deminutívnych foriem, ktoré zvyčajne zostávajú na úrovni okazionalizmov.

sekundárne deminutíva (napr. výlučne primárne deminutíva maskulín sa tvoria pomocou sufixov *-ík/-ík, -ko, -ec*; iba sekundárne sufixmi *-uľko, -ínko, -enko*), mnohými príponami možno pri jedných substantívach tvoriť primárne, pri iných sekundárne zdrobneniny. Prvú skupinu prípon označujeme termínom homogénne deminutívne sufixy, druhú heterogénne deminutívne sufixy.

Z dvadsiatich troch deminutívnych sufixov spisovnej slovenčiny je sedem homogénnych primárnych, šesť homogénnych sekundárnych (spolu 13 homogénnych sufixov) a desať heterogénnych sufixov.

Homogénne prípony: a) primárne: *-ík/-ík, -ok, -ec, -ka, -ko, -ce, -iačko* (7); b) sekundárne: *-uško, -enko, -ínko, -uľko, -úško* (6).

Heterogénne prípony: *-ček/-tek, -ko, -ička, -očka/-ôčka; -enka/-ienka, -ínka, -uška, -ičko; -iečko/-ečko, -očko/-ôčko* (10).

Polysémia slovotvorných prípon v slovenčine. — Za deminutívne deriváty považujeme tie deminutíva, ktoré spĺňajú nasledujúce dve kritériá: 1. prítomnosť deminutívneho príznaku, 2. možnosť spätne odvodiť základové substantívum s tou istou sémantikou, v ktorej však absentuje príznak deminutívnosti.

Mnohé substantíva v slovenčine majú formálnu podobu deminutív, ale nespĺňajú ani jednu alebo len jednu z požiadaviek, preto ich do súboru deminutív nezaraďujeme. Ide o substantíva, ktoré: a) deminutívny príznak stratili: *cukrík, balík, vrecko* (na kabáte), *titulok*; b) pôvodné deminutíva, ktoré dnes pomenúvajú už iné veci než ich základové slová na základe podobnosti: *stĺpec, lodička, bloček, lístok* (cestovný); c) deminutíva, ktoré sa stali odbornými názvami, alebo sú ich súčasťou: *pastierska kapsička, sirôtka poľná, bubienok* (ušný), *kladivko, strmienok, kohútik* (vodovodný) a pod.; d) substantíva, ktoré v sémantike nikdy neobsahovali deminutívny príznak a ich formálna podobnosť s deminutívami je spôsobená polyfunkčnosťou, resp. polysémiou sufixov v slovenčine — ten istý sufix sa môže používať napr. na vyjadrenie deminutívnosti, prechýľovania (*rúč-ka, učiteľ-ka*), výsledku deja (*batôž-ok, oštiep-ok*) atď.

Deminutívnosť z hľadiska onomaziologickej štruktúry. — Onomaziologickou špecifickosťou modifikačných kategórií (deminutívnosť, augmentatívnosť, kolektívnosť, prechýľovanie, kategória mláďat) je, že kým pri mutačnom a transpozičnom odvodzovaní je onomaziologická báza vyjadrená slovotvorným formantom a onomaziologický príznak slovotvorným základom, pri modifikačnom odvodzovaní je to naopak. Substitúcie derivátov modifikačných kategórií preto pozostávajú z atribútu a základového substantíva, pričom „atribút je sémantickým ekvivalentom slovotvorného formantu, substantívum je totožné s fundujúcim slovom derivátu“ (Furdík, 1978, s. 274).

Štruktúra substitúcie deminutívnych substantív sa určuje tým, či ide o kvantitatívne alebo kvalitatívne, resp. kvantitatívno-kvalitatívne deminutíva. Substitúciu kvantitatívnych deminutív možno vyjadriť schémou: *mal_R* + *S* (*stôl* — malý stôl, *rúčka* — malá ruka, *očko* — malé oko).

Pri určovaní substitúcie kvalitatívnych a kvantitatívno-kvalitatívnych deminutív je situácia trochu zložitejšia. Atribút v substitúcii vždy závisí od kontextu, v ktorom sa nachádza príslušné deminutívum: *milý*, *dobrý*, *chutný*, *úbohý* či dokonca *veľký*. V štruktúre substitúcie kvantitatívno-kvalitatívnych deminutív sú dva atribúty: *mal_R* a atribút vyjadrujúci nejaký kvalitatívny príznak, napr.: *Páni mu predali domec i roličku*. (Tajovský) (*domec* — malý a milý dom, *rolička* — malá, drahá).

Štruktúrne a sémantické podmienky deminutívnej derivácie substantív. — Produktivita tvorenia zdobnenín je určovaná sémantikou podstatných mien a ich umiestnením v kontexte. Sémantickým príznakom (resp. v mužskom rode gramatickou kategóriou) životnosti tvorba deminutív nie je ohrozená — deminutívnej derivácii podliehajú životné aj neživotné substantíva všetkých troch rodov (*chlapček*, *dáždik*, *dcérka*, *ulička*, *dietatko*, *zrkadielce*).

Ak z hľadiska produktivity tvorenia deminutív porovnávame substantíva na základe protikladu konkrétnosť — abstraktnosť, zisťujeme, že deminutívnosť je oveľa viac zastúpená pri konkrétnych. Zdobneniny sa tvoria takmer od všetkých konkrétnych substantív — výnimkou sú augmentatíva a hromadné názvy (okrem hromadných názvov s príponou *-ina*, napr. *bučina*, *hydina*), pretože augmentatívna a hromadnosť sú modifikačné kategórie inkompatibilné s kategóriou deminutívnosti.

Hranicou konkrétnosti však tvorba deminutív obmedzená nie je — zdobneniny sa tvoria aj od niektorých abstrakt. Sú to napr. deminutíva, ktoré z hľadiska hovoriaceho označujú krátke alebo zanedbateľné časové úseky (*chvilka*, *momentík*, *rôčik*), krátke alebo menej závažné výpovede (*vetička*, *otážočka*, *poznámočka*, *žartík*, *klebietka*), city a pocity (*boliestka*, *lásočka*, *smiešik*). Deminutivizácii v podstate podliehajú tie abstraktá, ktoré sa môžu vyskytovať aj v pluráli (*bolesti* — *boliestka*, *lásky* — *lásočka*, *žarty* — *žartík* a pod.).

Schopnosť tvoriť deminutíva a tvary plurálu je vlastne dôkazom určitého posunu daného abstrakta smerom ku konkrétam. Z tohto hľadiska „pravé“, rýdže abstraktá sú singuláriá tantum a deminutíva sa od nich netvoria (*vtáctvo*, *mládež*, *minulosť*, *staroba* a pod.).

Deminutíva abstraktných substantív sú expresívnym prostriedkom, lebo ich sémantika vždy obsahuje emocionálny príznak.

Podobne ako rýdže abstraktá deminutivizácii nepodliehajú ani cudzie slová, ktoré v jazykovom systéme ešte nezdomácnili. Možnosť tvoriť de-

minutíva je teda znakom gramatickej asimilácie, zdomácnenia cudzieho slova a podobne ako pri abstraktách súvisí so schopnosťou tvoriť tvary plurálu, napr. *rádio* — *rádíko*, *fiat* — *fiatík*, *inžinier* — *inžinierik* (ale *klíšé*, *resumé*, *ražniči*, *boa*).

Analogické sú zákonitosti tvorenia zdobnenín od prechýlených substantív ženského rodu. Keďže tu vystupuje aj polysémia slovotvorných prípon v slovenčine (prípona *-ka*, *-ička*), substantíva ženského rodu vo väčšine prípadov deminutívnej derivácii nepodliehajú. Schopnosť tvorby deminutív od niektorých feminín je znakom toho, že motivačný vzťah medzi fundujúcim maskulínom a utvoreným prechýleným substantívom je oslabený (*služtička*, *kucháročka*, ale *žiačka*, *tkáčka*).

Ak je objektom deminutivizácie viacvýznamová lexéma, deminutívna charakteristika sa vzťahuje iba na najkonkrétnejší význam základového slova. Najčastejšie je to základný, neprenesený význam základovej lexémy, napr. *prachy* (prenesene aj „peniaze“) — *prášky* (len v základnom význame), *voz* (prenesene aj „auto“) — *vozik* (len „malý voz“), *tlk* (v priamom význame „nástroj na tlčenie“, v prenesenom význame „hlúpy človek“) — *tlčík* (iba „nástroj“).

Na záver by sme mohli vyvodiť zaujímavý poznatok, že deminutívnosť je svojho druhu „lakmusovým papierom“ alebo indikátorom istých štruktúrnych a sémantických zmien, napr. prechodu substantív od abstráktu ku konkrétam, od prevzatých k domácim slovám, je i znakom oslabenia stupňa demotivácie niektorých odvodených slov.³

Literatúra

BALLY, Ch.: Francuzskaja stilistika. Moskva, Izdatel'stvo inostrannoj literatury 1961, s. 206, 208.

BUFFA, F.: O deminutívach v poľštine a slovenčine. In: *Studia Linguistica Polono-Slovaca*. Wrocław 1988, s. 41—47.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin 1919, s. 125—127.

DAMBORSKÝ, J.: Slovenská mluvnica. 1. Nitra 1930, s. 115—116.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. Zv. 2. Odvozování podstatných jmen. Praha, Nakladatelství ČSAV 1967, s. 494—528.

FURDÍK, J.: K syntakticko-sémantickej interpretácii slovotvorných štruktúr. *Slavica Slovaca*, 13, 1978, s. 274—277.

Grammatika russkogo jazyka. Red. N. J. Švedova. Moskva, Nauka 1980, s. 434—442.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorzczkova et al. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984, s. 366—368.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 142—146.

³ Štúdia je skrátenou verziou práce, ktorá r. 1989 získala prvé miesto v sekcii slovanskej jazykovedy v celoštátnom kole súťaže študentskej vedeckej a odbornej činnosti v Brne a odmenu SAV. Práca vznikla v študentskom vedeckom krúžku na FF UPJŠ v Prešove pod vedením doc. dr. J. Furdíka, CSc.

- KÁLAL, K. — KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, Slovenská grafia 1923, s. XXX—XXXII.
- KREJA, B.: Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1969, s. 15—24.
- LETZ, B.: Kmeňoslovné úvahy. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1943, s. 34—59.
- Mluvnice češtiny. Zv. 1. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986, s. 300—303.
- NĚMEC, J.: Slovo tvorný význam a expresivita. Slovo a slovesnost, 33, 1972, s. 116—121.
- NĚSCIMENKO, G. P.: Očerkek deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češského literaturnogo jazyka. Praha, Academia 1980.
- ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 160, 161.
- PECIAR, Š.: K diskusii o slovenských deminutívach. Slovenská reč, 3, 1959, s. 161—178.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1931, s. 127.
- SIATKOWSKA, E.: Deminutywa rzeczownikowe we współczesnych literackich językach zachodniosłowiańskich. In: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. Zv. 3. Wrocław 1967.
- STRAKOVÁ, V.: Substantivní derivace (v ruštině a češtině). Praha, Academia 1973.
- ŠTOLC, J.: K morfológii deminutív v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1958, s. 19—81.
- ŠTÚR, L.: Nauka reči slovenskej. Prešporok, nákladom Tatrína 1846, s. 42—46.

Ladislav Dvonč

O NENÁLEŽITOM POUŽÍVANÍ PÍSMENA X V PREVZATÝCH SLOVÁCH

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu (1971, s. 30) úplne zdomácnené slová cudzieho pôvodu (všeobecné podstatné mená a od nich odvodené slová) píšeme podľa zásad slovenského pravopisu, t. j. podľa ich dnešnej slovenskej výslovnosti, napr. *próza, kríza, múza, šofér, žurnál*, menej zdomácnené slová cudzieho pôvodu píšeme zväčša tiež podľa zásad slovenského pravopisu (podľa ich slovenskej výslovnosti) a zachovávame len niektoré znaky ich pôvodného písania. Spravidla sa zachováva pôvodné písanie *i*, resp. *y*. V slovách gréckeho a latinského pôvodu ponechávame pôvodné *x*, napr. *text, prax, syntax, taxa, taxík, index, exámen, Alexander, xylofón*, v predpone *ex-*, napr. *exkavátor, expropriácia* a pod. Okrem toho sa tu hovorí o tom, že v iných cudzích slovách píšeme skupinu *ks* podľa výslovnosti: *koks, keks, buksa, aksamiet*.

V bežnej jazykovej praxi sa stretávame s písaním písmena *x* aj v niektorých iných slovách, ktoré sme prevzali z cudzích jazykov, pričom nejde o slová gréckeho alebo latinského pôvodu. Tak je to ponajprv pri niektorých slovách anglického pôvodu. Anglické pomenovanie *ham and eggs*

s významom „šunka s vajcom“ sa v slovenčine používa ako jedno slovo. Koncové *ggs* sa v slovenčine vyslovuje s hláskami alebo spojením hlások *ks*. Podľa toho by šlo o pravopisnú i výslovnostnú podobu *hemendeks*. V bežnej jazykovej praxi sa však neraz stretáme aj s pravopisnou podobou *hemendex* (namiesto *ks* je písmeno *x*), napr. *Môžeme servírovať populárny h e m e n d e x* (Praktická Slovenka, 6, 1974, č. 1, s. 12). — *Mohol by som urobiť h e m e n d e x* (Ľudové noviny, 26, 1982, č. 32, s. 7). — Podobu *hemendex* uvádza Slovník cudzích slov (SCS) od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979, s. 350) ako variant s odkazom na podobu *ham and eggs*. Podľa toho sa v tomto slovníku podoba *hemendex* pokladá za správnu. S týmto stanoviskom sa nestotožňujeme. V spisovnej slovenčine písmeno *x* používame v tých slovách cudzieho pôvodu, v ktorých sa *x* ako písmeno používa aj v jazyku, z ktorého sme príslušné slovo prevzali. Pretože v takýchto slovách sa *x* píše podľa stavu vo východiskovom jazyku alebo podľa pôvodu, ide o jeho písanie na základe etymologického princípu. Ak sa písmeno *x* začína používať aj v slovách iného pôvodu, ktoré sa vo východiskovom jazyku s *x* nepíšu, nejde už o uplatňovanie etymologického princípu, ale o rozširovanie používania písmena *x* na úkor spojenia písmen *ks*. Ak sa dôsledne pridrižujeme písania *x* na základe etymologického princípu, slová s písmenom *x* sa dajú jednoducho vymedzovať ako slová gréckeho alebo latinského pôvodu. Pri rozširovaní používania písmena *x* aj v slovách, ktoré nie sú gréckeho ani latinského pôvodu, vzniká otázka, v ktorých prípadoch pripustiť písanie *x* a v ktorých by sa *x* písať nemalo. Sotva by totiž bolo možné súhlasiť so všeobecným zavádzaním písania *x* namiesto *ks* aj v prípadoch, v ktorých na základe pôvodu slova, teda na základe toho istého etymologického princípu, píšeme *ks*, napr. *buksa*, *aksamiet*, *saksaul*.

Vráťme sa ešte k podobe pomenovania anglického pôvodu *ham and eggs* v spisovnej slovenčine. Uviedli sme už, že nepokladáme za potrebné alebo správne používať pravopisnú podobu *hemendex* ako ekvivalent anglického pomenovania *ham and eggs*. V spisovnej slovenčine nemožno už používať pôvodnú anglickú podobu *ham and eggs*. Slová cudzieho pôvodu, ktoré sa dostávajú do nášho jazyka a ktoré sa v ňom začnú častejšie alebo bežne používať, prispôbujú sa stavbe spisovnej slovenčiny, a to z výslovnostného alebo aj morfológického hľadiska, ako aj v pravopise. Takto sa spisovnej slovenčine prispôbujú alebo v nej zdomácnievajú aj slová anglického pôvodu. Preberanie slov z angličtiny je značne komplikované, ale v zásade sa uplatňujú dva spôsoby preberania týchto slov. Prvý spôsob sa vyznačuje tým, že sa vychádza skôr z pôvodnej výslovnosti a tej sa prispôbuje pravopis v spisovnej slovenčine, napr. *tweed* — *tvíd*, *business* — *biznis*, *jazz* — *džez*, *jam* — *džem*. Pri druhom spôsobe prebe-

rania sa vychádza skôr z pôvodnej anglickej pravopisnej podoby a tej sa prispôsobuje výslovnosť v spisovnej slovenčine, napr. *basket-ball* — *basketbal* (v angličtine *basketból*). Niekedy ide o kombináciu obidvoch postupov v tom istom slove, napr. *football* — *futbal* (v prvej časti slova sa vychádza z pôvodnej anglickej výslovnosti, v druhej časti zo zjednodušenej pravopisnej podoby tohto slova). So zdomácnením sa počíta aj pri anglickom pomenovaní *ham and eggs*. Na to ukazuje podoba *hemendeks*, ktorá sa v spisovnej slovenčine už používa, ale do istej miery aj podoba *hemendex*, s ktorou sa tiež niekedy stretneme. Podľa L. Kučeru (1972) sa názov jedla *ham and eggs* vyslovuje *hemendeks*. Autor však nehovorí o tom, že by sa podoba *hemendeks* ako výslovnostná podoba mala zároveň používať aj ako pravopisná podoba v spisovnej slovenčine. Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ) slovo *hemendeks* neuvádza. Pokiaľ sa však bude v budúcnosti toto slovo v nejakom slovníku uvádzať, malo by sa uvádzať v podobe *hemendeks*, pričom podoba *hemendex* by sa zaznamenávala nanajvýš iba s odkazom na heslo alebo podobu *hemendeks*.

Anglické pomenovanie *comics* sa celkom prirodzene začalo u nás používať v pravopisnej podobe *komiks* (Dvonč, 1975). Podoba *komiks* je v súčasnej spisovnej slovenčine kodifikovaná (KSSJ, 1987, s. 158). V tomto prípade je už prekonané stanovisko SCS (1979, s. 468), podľa ktorého základná je podoba *comics*, výslovnostná podoba *komiks* sa v slovníku uvádza s odkazom na podobu *comics*. Popri kodifikovanej podobe *komiks* sa však v jazykovej praxi stretávame aj s podobou *komix*, napr. *V k o m i x e o Billovi kreslí občas aj koníky* (Roháč, 1974, č. 36, s. 3). — *Každý a všade vás pozná aj cez komix o Škaredom Billovi a Krásnej Mary* (Roháč, 1974, č. 36, s. 3). Niekedy sa stretneme dokonca aj s hybridnou podobou *comix*, napr. *Na úrovni c o m i x o v* (Nové slovo, 22, 1980, č. 41, s. 1). Nazdávame sa, že prepis s písmenom *x* je nesprávny, pomýlený, náležité je písanie *s ks* podľa výslovnosti.

Nemecké slovo *Schuhwichse* sa v slovenčine bežne používa v podobe *šuviks*, v ktorej ide o písanie podľa výslovnosti — so začiatočným *š* a s koncovým *ks*. Podobu *šuviks* uvádza SSJ IV (1964, s. 475), tá istá podoba sa uvádza aj v SCS (1979, s. 858), V SSJ IV je okrem toho aj derivát *šuviksovať* a v SCS deriváty *šuviksovať* a *šuviksový*. KSSJ slovo *šuviks* nezaznamenáva. Ojedinele sa však stretávame aj s pravopisnou podobou *šuvix* (s koncovým *x*), napr. *Hitchcockove horrory sú „š u v i x“* (Večerník, 26. 1. 1983, s. 8). Zase sa tu zavádza písanie *x* v rozpore s etymologickým princípom (v nemeckom slove, ktoré sme prevzali, sa píše *chs*, nie písmeno *x*). Aj tu pokladáme písanie *x* za neodôvodnené.

V súčasnosti veľmi používaným výrazom je podstatné meno *vekslák*. V našich lexikografických dielach sa toto slovo zatiaľ nespomína. SSJ V

(1965, s. 48) uvádza slovo *veksľa* a pri ňom aj podobu *vechsľa* a *veksel*. Označené sú ako ľudové a zastarané s významom „zmenka“. Tieto slová, ktoré sa v súčasnej spisovnej slovenčine naozaj už nepoužívajú, súvisia rovnako ako slovo *vekslák* s nemeckým podstatným menom *Wechsel* s významom „zmena“ a so slovesom *wechseln* so základným významom „meniť, zmeniť, vymeniť, premeniť, vystriedať“. V slove *vekslák* je spoluhláska *l* na rozdiel od spoluhlásky *l̥* v slovách *veksľa*, *vechsľa*, *veksel*, čo podľa našej mienky súvisí s tým, že slovo *vekslák* nebolo utvorené v spisovnej slovenčine, ale bolo prevzaté z češtiny, ktorá hlásku *l̥* nemá (porov. Dvonč, 1990). Dôležité je tu konštatovať, že tak v slovách *veksľa*, *veksel*, ako aj v slove *vekslák* sa píše *ks* (v podobe *vechsľa* je podľa pôvodu *chs*). Popri podobe *vekslák* sa ojedinele stretneme s podobou *vexlák* s písmenom *x*, napr. *Už si nepožičiavame od banky, ale od v e x l á k o v* (Roháč, 40, 1987, č. 39, s. 10).

Opakujeme, že v prípadoch, ktoré tu uvádzame (alebo aj v iných podobných prípadoch), je náležité pridržiavať sa písania *ks* podľa výslovnosti. Písanie s písmenom *x* je podľa nášho názoru nedorozumením a vizitkou nedostatočného poznania príslušného cudzieho jazyka.

Už sme uviedli, že podľa Pravidiel slovenského pravopisu v slovách gréckeho a latinského pôvodu ponechávame pôvodné *x*, napr. *text*, *prax* atď. Treba uviesť, že v spisovnej slovenčine píšeme *x* niekedy aj v slovách, ktoré nie sú gréckeho a latinského pôvodu. Ide o také slová, ktoré sa v jazyku, z ktorého sme ich prevzali, píše s písmenom *x*. V SCS (1979, s. 357) sa zaznamenáva slovo *hexenšus* ako slovo nemeckého pôvodu. V nemčine je to slovo *Hexenschuss*, ktoré je hovorové a má význam „úsad, bolenie v krížoch, seknutie v krížoch“. Slovo súvisí s výrazom *Hexe* so základným významom „bosorka, čarodejnica“. V bežnej jazykovej praxi sa popri podobe *hexenšus* s krátkym *u* používa aj podoba *hexenšús* s dlhým *ú*, napr. *Hexenšús* (Večerník, 16. 3. 1984, s. 3). V slovenčine sa samostatne používa slovo *šús* s významami: 1. *niž. hovor.* výstrel, 2. *lyž. slang.* veľmi rýchly, kolmý zjazd po strmom svahu (SSJ IV, 1964, s. 473). Používanie slova *šús* s dlhým *ú* má vplyv aj na používanie podoby *hexenšús*. Písanie *x* sa však zachováva podľa stavu v nemčine. Písmeno *x* ponechávame teda nielen v slovách gréckeho a latinského pôvodu, ale aj v slovách iného pôvodu, ak sa v príslušnom pôvodnom jazyku, z ktorého sme slovo prevzali, píše *x*. Písmeno *x* býva najmä vo vlastných menách, napr. *Cuxhaven* (miestny názov), *Axel* (meno osoby). Z vlastného mena *Axel* vzniklo všeobecné podstatné meno *axel*, popri podobe *axel* existuje aj *axelpaulzen* (zo spojenia rodného mena *Axel* a priezviska *Paulsen*), v hovorovo ladennej publicistike sa zaužívalo pomenovanie *axel* (Anettová, 1986). V Pravidlách slovenského pravopisu a v iných pravopisných príručkách bude

potrebné zmieniť sa nielen o písaní písmena *x* v slovách gréckeho a latinského pôvodu, ale aj v slovách prevzatých z iných jazykov, v ktorých sa takéto slová píšu s *x*.

Osobitným prípadom je písanie *ks* alebo *x* v slovách prepisovaných z azbuky do latinky, napr. z ruštiny, ukrajinčiny, bulharčiny. V ZSSR je mesto pomenované podľa K. Marxa, ktoré sa v azbuke píše s *ks*. Ak sa takýto názov uvádza v slovenčine, v ktorej sa používa latinka, niekedy sa uplatňuje prepis s koncovým *ks*, t. j. namiesto podoby *Marx* sa pre názov mesta v ZSSR používa podoba *Marks*. Pretože v takýchto a iných podobných prípadoch ide o zjavnú súvislosť s menom, ktoré sa v latinke píše s *x*, pokladáme za správne, aby sa v prepise znovu uplatnilo písmeno *x*, nie spojenie písmen *ks*, teda písať nielen osobné meno *Marx* s *x*, ale rovnako aj názov mesta v ZSSR (Dvonč, 1965; 1968).

V minulosti sa pozornosť venovala iba výslovnosti písmena *x*. Š. Krištof (1964) ukázal, v ktorých prípadoch sa *x* vyslovuje ako *ks* a v ktorých ako *gz*. V našom príspevku sme ukázali, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa pri používaní tohto písmena prejavuje isté kolísanie. Písmeno *x* sa totiž niekedy využíva aj na označenie spojenia hlások *ks* v slovách, ktoré sa v jazykoch, odkiaľ takéto slová pochádzajú, nepíšu s písmenom *x*. Zároveň sme poukázali aj na to, že písmeno *x* nebýva iba v slovách gréckeho a latinského pôvodu, o ktorých sa hovorí v Pravidlách slovenského pravopisu, ale aj v slovách, ktoré pochádzajú z iných jazykov. V budúcich kodifikačných príručkách bude potrebné v tomto zmysle spresniť formulácie o písaní písmena *x*. Vo svojom príspevku sme potom vychádzali zo stanoviska, že písmeno *x* by sa v spisovnej slovenčine malo používať iba v tých slovách, ktoré sa aj v jazykoch, odkiaľ pochádzajú, píšu s týmto písmenom.

Literatúra

- ANETTOVÁ, A.: *Axel, Rittberger* — *axel, rittberger*. Kultúra slova, 20, 1986, s. 84—86.
- DVONČ, L.: O menách miest *Marks* a *Engels*. Slovenská reč, 30, 1965, s. 371—373.
- DVONČ, L.: Ešte raz: *Marks, Engels*, či *Marx, Engels*? Slovenská reč, 33, 1968, s. 303—306.
- DVONČ, L.: *Comics* — *komiks*. Slovenská reč, 40, 1975, s. 52—53.
- DVONČ, L.: *Vekslák*. Kultúra slova, 24, 1990, s. 306—310.
- IVANOVÁ-SALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- KRIŠTOF, Š.: O výslovnosti *x*. Slovenská reč, 29, 1964, s. 102—104.
- KUČERA, L.: O výslovnosti cudzích slov v slovenčine. Kultúra slova, 6, 1972, s. 146.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. S. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.
- Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

Bohumil Valehrach-Schaefer

TRANSKRIPCIA CUDZÍCH VLASTNÝCH MIEN AKO PROBLÉM UMELECKÉHO PREKLADU

(Na okraj diskusie v Romboide a Literárnom týždenníku)

Transkripčia cudzích vlastných, najmä osobných mien nejestvuje ako problém pri prekladaní vedeckej alebo úradnej dokumentácie preto, že znakový (zvukový alebo písomný) tvar mena špecificky plní v nej jedinú funkciu: identifikovať konkrétnu entitu; špecificky v tom zmysle, že znak mena je útvarom foném národného jazyka, no je záväzný medzinárodne. To vyplýva zo semiologickej, resp. onomastickej analýzy (porov. napr. Blanár, 1973).

Transkripčia vlastných mien jestvuje ako zložitý problém pre filológov prekladateľov umeleckých textov, v ktorých ide nielen o identifikáciu špecifickej reality, ale aj o významnosť mien, aj o materiál tvaru ich znakov: o zvuky hlások, príp. o ich grafické usporiadanie, to značí o sekundárne estetické významy vonkajšku znakov. Prax riešenia tohto problému v slovenskej prekladateľskej „škole“ zhrnul J. Ferencík (1982, s. 56) ako jedno z troch pravidiel dopĺňujúcich šesť zásad „kánonu“ školy: „Pravidlo uvádzať miestne a osobné názvy v pôvodnom znení alebo ich prepisovať podľa ustálenej transkripcie. Výnimku pripúšťa len pri významovonosných názvoch a funkčných prezývkach. Táto výnimka má však charakter pravidla, ktorého uplatňovanie zaujímavo a dosť podrobne spracoval Blahoslav Hečko.“

Ferencíkovej pragmatickej súvahe chýba explicitný akceptabilný teoretický základ tak ako celej diskusii klasických filológov, lingvistov a básnika V. Miháliku o prepise antických gréckych mien na stránkach Romboidu a Literárneho týždenníka ročníkov 1987—1989 (Špaňár . . . Okál): je iba bezmocným odrazom existujúcej nejednotnosti; J. Ferencík „kánonizuje“ rešpektovanie nielen pôvodného znenia vlastných mien alebo úzus ich (adaptovaného) prepisu, ale aj ich preklad.

Z pripustenej výnimky pri významovonosných menách a prezývkach vyplýva, že pri ostatných vlastných menách sa nepredpokladá významovosť. Odôvodnene?

Prezývka má akiste funkciu identifikovať nie reálnu, ale iba fiktívnu entitu. No možno sa pýtať, či v umeleckom diele nemajú — napr. pový-

šením na typ — všetky vlastné mená charakter fikcie? Nevyplyvalo by z toho právo básnika prekladať všetky vlastné mená?

Otázku významovosti vlastných mien možno prehĺbiť a pýtať sa: čo v umeleckom diele (v štruktúre foriem znakov textu) nemá nosnosť významov? A ešte užšie: ktoré vlastné mená v umeleckom diele majú čisto identifikačnú funkciu? Umelecké dielo nie je (iba) vedecký alebo úradný dokument.

Vlastné meno *Faust* má v nemeckom prostredí (kultúre) množstvo významov, nielen význam „päť“. A takisto meno postavy *Raufebold*. No ak v Goetheho tragédii meno *Faust* neprekladáme, aby sme nenarušili jeho primárnu funkciu, je zmysluplné neprekladať v nej ani vlastné meno *Raufebold*, hoci zrejme má funkciu prezývky (Bitkár): jej primárnou funkciou v origináli je identifikovať akoby reálnu entitu (rovnako ako Mefistofeles) „mladého, ozbrojeného, dobre oblečeného muža“ (tak znie Goetheho charakteristika postavy) v nemeckom prostredí. Ak mu preložíme meno do slovenčiny, slovenský čitateľ musí mať dojem, že Goethe dal do nemeckého prostredia Mefistofelovi za lumpa Slováka menom *Bitkár*. O. Fischer dokonca neváhal prebásniť tohto lumpa na českého *Sperutě*! Aké významy či estetické hodnoty tým získal jeho preklad?

Každá postava významného (a najmä klasického) literárneho diela je jedinečná, a preto ju možno identifikovať iba jej vlastným menom.

Fakt primárnej funkcie vlastných mien možno však predložiť ešte dôraznejšie: nemajú funkciu identifikovať špecifické reálie, motiváciu autora a prinajmenšom kultúru (v nej aj langue autorovho spoločenstva) aj všetky ostatné pomenovania v umeleckom origináli (ktorých výpovedná superštruktúra predstavuje ideu textu jedinečného umeleckého diela), ktoré označujú všeobecné predstavy a pojmy reálneho spoločenstva v istom priestore a čase?! Nie sú teda aj ostatné znaky umeleckého diela preložiteľné iba v úvodzovkách? Zodpovednosť za odpoveď na túto otázku nesie filológ.

Navyše tvary prekladaných znakov sa v origináli skladajú z foném (a ich väzieb), ktoré sú symptomatické pre určité spoločenstvo a ako také (v spojení s predstavami...) majú rad estetických funkcií: konotácie, rytmus, zvukové väzby; a napriek tomu symptómy sú nepreložiteľné. Tento fakt nemôže prekonať ani rodený básnik.

Slovom, pri nekompromisnom dodržiavaní pravidla uvádzania pôvodného znenia vlastných mien (aj prezývok) nám v preklade unikajú ich významové, ako aj estetické funkcie ich vonkajška preto, že v cieľovom jazyku sú cudzím elementom; no pravidlo nemožno nedodržiavať. Práve korektne, filologicky prekladajúci básnik ho neobíde a je to paradoxným príslubom (nie zárukou!), že bude postupovať podobne korektne pri pre-

kladanych znakov. Ak filologicky prekladá rodený básnik, vytvorí esteticky nové dielo s cudzou ideou, navyše s cudzorodými vlastnými menami: to je optimum možného, tzv. kongeniálneho prekladu.

Lingvistická literatúra nedáva jednoznačné pravidlo prekladania vlastných mien a nijako sa v tom neodlišuje od panujúceho „komunikatívneho“ pragmatizmu prekladateľov preto, že nevychádza z jednoznačnej teórie umeleckého prekladu. Pod komunikáciou si každý predstavuje niečo iné, napr. K. Gutschmidt (1984, s. 12) uvádza, že „vlastné mená v literárnom texte odzrkadľujú to, že ľudská mimoliterárna komunikácia sa nezaobíde bez vlastných mien... Druhým faktorom výskytu mien je to, že aj označenie fiktívnych objektov (osôb, miest, zvierat) sa najjednoduchšie realizuje menami. Analogicky so skutočnosťou majú vlastné mená v literatúre nominatívno-identifikačnú funkciu: označujú postavu atď., o ktorej je reč, jednoznačne a pomáhajú nám rozlíšiť ju“. Pre prekladateľa, ktorý sa vzdá identifikačnej funkcie vlastných mien originálu, platí poučka A. Neuberta (1973, s. 78): „Preložiteľnosť vlastných mien vzťahujúcich sa k textu bude vystavená subjektívnej svojvôli tak dlho, pokiaľ nebude uspokojujúca klasifikácia textov z prekladateľských zreteľov. Problematika prekladu vlastných mien znovu ukazuje, že určitý preklad vlastného mena vôbec nie je možný.“

Nejednotnosť v transkripcii vlastných mien naznačuje teda nielen absenciu jej translatologickej teórie či neochotu hodnotiť metódu slovenskej prekladateľskej školy, ako sa nazdával J. Ferencík (1982, s. 54), ale zásadnú nepreložiteľnosť umeleckého textu ako celku, a toto „škola“ nemôže pripustiť. Nie je náhodné, že „škola“ k otázke transkripcie cudzích mien mlčí: tým klame svet aj seba, že má od J. Levého recept na básnické prekladanie. Nemal ho ani J. Levý, najmä pre umelecký preklad vlastných mien nie — treba len pozorne (= filologicky) čítať aj úvahy J. Levého (1983, s. 94).

No práve zásadu pozorného čítania textu slovenská škola, ktorá dokonca pokladá za prípustný i sémantický „posun“ (Štrasser, Zajac, 1977, s. 45), nerešpektuje. Z dokladov o jej povrchnosti uvedieme najnovší: ako posledný sa k škole a jej duchovnému otcovi prihlásil matematikou narábajúci literárny vedec F. Štraus (1989, s. 104): ... „už Jiří Levý... došiel k poznaniu, že je nielen možné, ale priamo nevyhnutné adekvátne preložiť umelecké dielo ako celok, t. j. jeho ideovo-estetické hodnoty a zároveň aj formálne zložky... Dnes sa u nás... vďaka teórii J. Levého... vypracovala veda (sic!), ktorej jedným z výsledkov je aj Ferencíkova... charakteristika slovenskej prekladateľskej školy, pre ktorú je príznačné dodržiavanie štyroch prekladateľských princípov...“ F. Štraus sa v ďalšom pohoršuje, že „slovenskí prekladatelia... sa neriadia týmito zásadami,

ba ani nerešpektujú spomenuté štyri zásady slovenskej prekladateľskej školy. Niekedy sa zdá, že sa ... robí to, čo „vyhovuje“ prekladateľovi ... a nie ... čo zodpovedá originálu“. Vedec len tak en passant, v zátvorke uisťuje, že ony štyri zásady „v teórii sa prijímajú bez väčších výhrad“, v skutočnosti on sám pri citovaní prvé dve Ferenčíkove zásady nerešpektuje a ostatné ani nespočítal. Podľa akej zásady nevzal Ferenčíkov text počnúc piatou zásadou (od s. 55 až po s. 70) vôbec na vedomie? Akiste nemal Ferenčíkov text vôbec v rukách a spoliehal sa na referát J. Vilikovského (1986, s. 61). To je typické pre formalistické čítanie umeleckých (najmä básnických) textov, pre písanie rozličných „bilancií“ básnických prekladov (Zambor, 1987, s. 15) aj pre redakčnú prácu slovenskej školy. Je pochopiteľné, že taká škola nemôže k teórii transkripcie vlastných mien povedať praktikom viac než Ferenčíkovo tretie pravidlo.

Vlastné meno na rozdiel od apelatíva označuje jedinečnú reálnu entitu jedinečným tvarom zostavy foném istého jazyka, a preto je nepreložitelné a medzinárodne záväzné práve tak ako fotografia takej entity a príp. jej rodné číslo v kóde štátnej evidencie. (Rieka môže mať na mape viac rozličných mien, ak je súčasťou územia rozličných spoločenstiev.) Podľa W. Fleischera (1985, s. 15) v rámci univerzálnych podmienok substancie ľudského jazyka — že sú v nej deiktické elementy — vlastné mená majú navyše sekundárnu funkciu preto, že identifikácia objektu pomocou nich nevyžaduje komunikatívnu situáciu, ale je nezávisle od nej „daná vopred“.

V umeleckom diele vlastné meno identifikuje príslušnosť postavy k jedinečnému literárnemu dielu a jeho situácii v spoločenstve a kultúre. Preto umelec, ktorý prekladá (= adaptuje) cudzie vlastné meno, narúša jeho identifikačnú funkciu. Prekladateľ nemá vhodnejšiu možnosť upozorniť, že jeho dielo je intertextom, výtvorom cudzieho umeleckého výtvoru iným materiálom. Básnik (filológ), ktorý rešpektuje práve v básnikom preklade pôvodné znenie vlastných mien, hoci tým nevyhnutne obnažuje jeho jazykovú a estetickú hybridnosť, dáva na vedomie svoju kultúrnu úctu k originálnemu textu i k vzorke jazyka, čím súčasne núti čitateľa, aby sa s rovnakou úctou štúdiom zorientoval v príslušnom cudzom prostredí, príp. aby sa vpočúval do cudzieho jazyka, ak mu to neposkytla už škola, vlastné vzdelávanie alebo básnikove poznámky. Akiste nie je náhodné, že v slovenskom prostredí, v ktorom priemerná úroveň hlbšieho prieniku do antickej gréckej kultúry je veľmi nízka, V. Mihálik postulátom rešpektovať aj pôvodné znenie antických gréckych vlastných mien narazil na rozličné námietky aj spomedzi lingvistov: veď kodifikovať pre také spoločenstvo rešpekt voči systémovo cudziemu jazyku je úloha neľahká.

Umelecký preklad je prejavom úcty či obdivu voči cudzej kultúre a súčasťou kultúry je jazyk so svojím fonematickým systémom. Rešpektovanie

pôvodného znenia vlastných mien je prvý krok recepcie umeleckého literárneho diela cudzieho spoločenstva aj zo strany prekladateľa, ako aj príjemcu prekladu. Filológom by tento krok mali či mohli — aspoň pri živých jazykoch — pomáhať urobiť hudobníci. V slovenskej škole sa však dosiaľ potreba takej spolupráce výrazne nepociťuje. Nech mi je dovolené ilustrovať to skúsenosťou z referátov hudobníkov o návšteve v Čínskej ľudovej republike, ktoré predniesli 11. 1. 1989 v Hudobnom fonde: keď mali vyslovovať čínske mená svojich kolegov, prejavili artikulačnú bezradnosť, ale prekonali ju suverénnou poznámkou: „Veď na tom nezáleží!“ Ako sa potom majú lingvisti započúvať do čínskej ľudovej hudby?

Ak je vlastné meno z umeleckého diela nepreložiteľné (neadaptovateľné), a preto treba rešpektovať jeho pôvodné znenie, neznamená to, že treba rešpektovať aj jeho pôvodnú flexiu. Určiť fungovanie cudzieho mena v gramatickom systéme cieľového jazyka je v kompetencii lingvistov. V jednotlivých prípadoch aj lingvisti pripúšťajú výnimky, veď jazyky (podobne ako básnické preklady) sú hybridné systémy. A vzdelaný občan chápe, že antické grécke mená sú cudzie mená, a preto v nich neplatí napr. rytmický zákon slovenčiny, že meno *Mozart* sa vyslovuje [mocart] a *von Goethe* [fon göte] (nie „z“; pretože *von* je v nemeckom prostredí súčasťou šľachtického mena). Obhajovať nerešpektovanie pôvodného znenia vlastných mien argumentom jazykového úzu nie je v kultúrnom spoločenstve možné, pokiaľ úzus vznikol z absencie filológov (lingvistov), z pohodlnosti, povýšenosti alebo z technických ťažkostí grafického záznamu. Ak očakávame (tak ako naši vedúci lingvisti), že cudzinci budú rešpektovať znenie našich mien, aj cudzinci majú právo očakávať od nás, že ich vlastné mená nebudeme prekladať. Ak čítam preklad J. Fábryovej „z českého vydání F. Novotný: O Platónovi“ do angličtiny „The Posthumous Life of Plato“, mám právo sa pýtať, či meno filozofa písal správne moravský filológ alebo anglický úzus, resp. či anglický úzus nevznikol z anglickej adaptačnej hrdosť. Alebo vari angličtina nedovolí ani anglickým špiónom naučiť sa inojazyčné znenie mien? Nepresvedčivý je aj argument K. Buzássyovej v Literárnom týždenníku (1989, s. 4), že „požadovaná reštitúcia (najmä s požadovaním množstva dĺžok) ... v budúcnosti ... svojou neprirodzenosťou môže odradiť od čítania antických diel potenciálnych nových čitateľov“. Nepodsúva sa tu slovenskému občanovi vysvedčenie duševnej chudoby a lenivosti?

Nie je potrebné zapodievať sa detailnou analýzou sporu V. Miháliku a klasického filológa M. Okála s lingvistami a klasickým filológom J. Špaňárom, je to materiál na prípadnú dizertáciu. Nesporné je, že v kultúrnom spoločenstve „aj vžitá tvary sa môžu vysúvať zo slovnej zásoby“ (Škoviera, 1988, s. 60), ak sú chybné, a že pri dokazovaní sa treba „pýtať na správnosť

dôkazov, a nie na množstvo hlasov — a to aj v tom prípade, že by sa vyskytol len jediný človek s odlišným názorom“ (Mihálik, 1989, s. 83). Domnievame sa, že je možné prísť k užitočnému zjednoteniu náhľadov nielen v otázke recepcie cudzích vlastných mien na báze gnozeologicky argumentovanej teórie básnického prekladu, z ktorej sme pri týchto poznámkach vychádzali, a preto sme jej tézy predložili na diskusiu (Schaefer-Valehrach, 1990). Jej morálne jadro je spoločné všetkým účastníkom diskusie: úcta k pravde a kultúre i snaha uľahčiť zbliženie tejto generácie s myšlienkovým bohatstvom a krásou cudzích národov. Ako semiológa ma viedla k teórii básnického prekladu aj snaha predísť zbytočným nedorozumeniam a špekuláciám.

Odstraňovať zbytočné nedorozumenia je úloha zaiste nielen pre jednu generáciu, no otázku transkripcie cudzích vlastných mien môžu lingvisti riešiť bez prietahov, ak uznajú, že V. Mihálik konal a koná v súlade s onomastikou, ak rešpekt pôvodného znenia vlastných mien pokladá za obligatórny práve pri básnickom prekladaní. Ako básnik by si mohol dovoliť adaptovať ich. Sú u nás prekladatelia, ktorí si dovoľujú adaptovať aj zmysel diela a predávajú to pod menom veľkého autora originálu. Identifikačná funkcia vlastných mien je pupočná šnúra, ktorá spája preklad s originálom: ak sa preruší, je celý preklad novým, jazykovo a esteticky jednotným výtvorom, pravda, s podstatnými, ideovými „výpožičkami“. V tomto prípade by formálne stratilo zmysel uvádzať autora originálu.

Plnoprávne zmysluplné by však bolo obligatórne uviesť pri mene autora originálu aj meno básnického prekladateľa, veď preklad je vždy nové umelecké dielo, napr. *J. W. von Goethe — M. M. Dedinský: Faust*. Poslúžilo by to čitateľovi na rýchlu orientáciu v kvalite tovaru. Obligatórne by malo byť uvedenie aj mena zodpovedného filológa, pokiaľ by ním nebol sám prekladajúci básnik.

Pri významovonosných názvoch a prezývkach sa nemožno obísť bez poznámok a vysvetliviek; neobíde sa bez nich nijaký „kongeniálny“ preklad.

S rastom kultúrnych kontaktov rastú aj požiadavky na ovládanie iných jazykov. Napr. H. von Karajan pri inscenácii opier predpokladal u svojich poslucháčov rešpektovanie celého textu v pôvodnom jazyku skladateľa. Nad tým by sa mohli zamyslieť slovenskí lingvisti, pokiaľ majú škrupule z ustálenia pôvodného znenia cudzích vlastných mien. Navyše v kodifikačnej práci sa môžu oprieť o prácu svojich kolegov v bývalej NDR, ktorí od roku 1972 riešia normovanie správnej výslovnosti aj prízvuku v ruských, bulharských, kórejských vlastných menách; napr. Hans

Zikmund: Richtlinien zur einheitlichen Wiedergabe der ... Eigennamen in der DDR. Berlin 1972—1983.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Das spezifisch onomastische. In: Der Name in Sprache und Gesellschaft. Berlin, Akademie-Verlag 1973, s. 32.
- BUZASSYOVÁ, K.: Syndróm humanitnej nedostatočnosti. Bratislava, Literárny týždenník, 2, 1989, č. 30, s. 4.
- FERENČÍK, J.: Kontexty prekladu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982. 150 s.
- FLEISCHER, W.: Der Eigenname als sekundäre Benennung. In: Linguistische Studien Reihe A. Hft. 129 I—II. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut f. Sprachwissenschaft. Berlin 1985.
- GUTSCHMIDT, K.: Eigennamen in der Literatur. In: Berichte 5/1984. Namenkundliche Studien. Berlin, Der Rektor. Humboldt-Universität zu Berlin, s. 7—38.
- LEVÝ, L.: Umění překladu. Praha, Československý spisovatel 1963. 283 s.
- MIHÁLIK, V.: Predstieranie argumentov. Romboid, 24, 1989, č. 3, s. 80—85.
- NEUBERT, A.: Name und Übersetzung. In: Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie der Onomastik. Berlin, Akademie-Verlag 1973, s. 74—79.
- OKÁL, M.: Bumerang sa vracia. Literárny týždenník, 2, 1989, č. 40, s. 5.
- SCHAEFER-VALEHRACH, B.: K básnickému prekladu Goetheho do slovenčiny. Tézy prednášky. Zápisník slovenského jazykovedca, 1985, č. 3, s. 21—26.
- SCHAEFER-VALEHRACH, B.: J. W. Goethe, Preklady. Revue slovenskej literatúry, 22, 1986, s. 161—165 a i.
- SCHAEFER-VALEHRACH, B.: K básnickému prekladu Goetheho do slovenčiny. Romboid, 21, 1986, č. 8, s. 54—60.
- SCHAEFER-VALEHRACH, B.: Teória básnického prekladu. (Resumé.) Filozofia (v tlači).
- SCHAEFER-VALEHRACH, B.: Analýza slovenskej translatológie. Rukopis.
- ŠKOVIERA, D.: Stále otázky nad antickými menami v slovenčine. Romboid, 23, 1988, č. 5, s. 57—61.
- SPANÁR, J.: Nad prekladom Iliady a Odysey. Romboid, 22, 1987, č. 2, s. 84—86.
- STRASSER, J. — ZAJAC, P.: Deväť krokov k prekladu básne. Romboid, 12, 1977, č. 12, s. 41—51.
- ŠTRAUS, F.: Dvojročná bilancia a niektoré problémy básnického prekladu, Romboid, 24, 1989, č. 3, s. 98—107.
- VILIKOVSKÝ, J.: K vývoju prekladateľských metód za uplynulých štyridsať rokov. In: Preklad včera a dnes. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1986, s. 55—65.
- ZAMBOR, J.: Kritika básnického prekladu dnes. Romboid, 22, 1987, č. 9, s. 15—25.

Branislav Varsik

PŮVOD MIESTNEHO NÁZVU PRESTAVLKY NA SLOVENŠKU

Dedina *Prestavľky* na Slovensku (okr. Žiar nad Hronom) sa v historických písomných dokladoch uvádza takto: r. 1283 in *Susol* ... *Poroztolnuk*¹, v odpise tejže listiny budínskou kapitulou r. 1283 *Proztolnuk*², v r. 1571—

¹ Monumenta ecclesiae Strigoniensis II, s. 172.

² Tamže, s. 173.

1573 *Praestawlik*³, r. 1633 *Prestauelek*⁴, r. 1773 slov. *Prestawlk*, maď. *Prestavlk*⁵, r. 1786 slov. a maď. *Presztavnik*⁶, r. 1808 slov. *Přestavnik*, maď. *Presztavnik*⁷, v r. 1863—1888 *Presztavek*⁸, r. 1919 slov. *Prestavlk*⁹, maď. *Mailáth*¹⁰, r. 1930 slov. *Prestavlk*¹¹. V poslednom desaťročí 19. stor. bol názov obce úradne pomaďarčený na *Mailáth* podľa niekdajšieho župana, grófa Štefana Mailátha¹².

Dedina *Prestavlk* sa už r. 1283 pripomína ako zaľudnená zem (*populata*), ktorá ležala na území *Susol*. Pod týmto názvom sa v 13. stor. uvádzalo územie na okolí dnešného Žiaru nad Hronom (predtým Svätý Kríž nad Hronom) v Tekovskej stolici¹³. *Susol* pochádza zaiste z pôvodného slovenského názvu *Žužol* (čierna zem)¹⁴. Územie zvané *Susol* ležalo v 11.—12. stor. už za zásekmi v údolí Hronu (*indagines*) a na toto územie obývané Slovanmi (Slovákmi) dostali sa aj maďarské pohraničné strážne. Takto si môžeme ľahšie vysvetliť fakt, že už r. 1283 sa v listine z r. 1283 vydanej ostrihomskou kapitulou uvádza názov dediny *Prestavlk* v pomaďarčenej forme *Poroztolnok* a v jej odpise budínskou kapitulou z r. 1283 vo forme *Proztolnok*. Z týchto najstarších zachovaných foriem pre dedinu *Prestavlk* ešte jasne vidieť, že pôvodný slovenský názov tu bol *Prestavnik*, ako sa jeho pôvodná slovenská forma zachovala v kontinuite až do rozhrania 18. a 19. stor. Svedčia o tom už aj slovníky Korabinského z r. 1786 a Lipszkeho z r. 1808. Obaja autori boli pôvodom Slováci, vedeli dobre po slovensky a názov museli prevziať ešte od slovenského obyvateľstva.

Maďarský názov *Poroztolnok* vznikol bezpochyby už niekedy v 12.—13. stor. z pôvodného slovenského názvu *Prestavnik*, a to tak, že v prvej slabike maďarského názvu sa medzi dve spoluhlásky (*Pres-*) vsunula samohláska

³ MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. Bratislava 1972, I, s. 337.

⁴ *Consignatio parochiarum et parochorum districtus Sancta Crucis*, z r. 1633. V archíve ostrihomského arcibiskupstva v Ostrihome (Archivum ecclesiasticum vetus, No 2124 (13)).

⁵ *Lexicon locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum*. Budapest 1920.

⁶ KORABINSKY, J. M.: *Geographisch, Historisches und Producten-Lexicon von Ungarn*. Pressburg 1786.

⁷ LIPSZKY, J.: *Repertorium locorum objectorumque Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae*. Budae 1808, s. 536.

⁸ MAJTÁN, M.: *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov*. Bratislava, Veda 1972, s. 340.

⁹ *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z r. 1919*. Bratislava 1920, s. 104.

¹⁰ KISS, L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Zv. 2. Budapest 1988, s. 80.

¹¹ *Štatistický lexikon obcí v Krajine slovenskej podľa sčítania ľudu z roku 1930*. Praha 1936, s. 2.

¹² KISS, L.: c. d., s. 80.

¹³ *Monumento ecclesiae Strigoniensis II*, s. 172.

¹⁴ VARSÍK, B.: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1984, s. 61.

(*Porosz-*) a v druhej slabike sa zasa zmenila spoluhláska *t* na spoluhlásku *l*, ako sa to stalo aj pri prechode iných slovenských slov a názvov do maďarčiny. Tak napríklad z prevzatého slovenského slova *zástava* vzniklo v maďarčine slovo *zászló* a zo slovenského názvu rieky a dediny *Brestov* (v Šarišskej stolici) vznikol maďarský názov *Boroszló*¹⁵. Napokon slovenská spoluhláska *v* pri prechode do maďarčiny vždy vypadla (*svent* > *szent*).

Po zániku pohraničných zásekov v oblasti rieky Hron, v oblasti Žiaru nad Hronom (*Susol*) a po odchode maďarských pohraničných strážcov z tejto oblasti zanikol už v priebehu stredoveku aj maďarský názov *Porosztolnok*, lebo celá oblasť sa stala čisto slovenskou a maďarský názov sa prestal používať. Tak sa stalo s maďarskými názvami aj v iných oblastiach na pohraničných zásekoch Uhorska. Inak ešte podotýkame, že v 12. stor. sa už veľmi používala od juhu na Zvolen a do horného Pohronia cesta cez Krupinu.

Škoda, že sa pre dedinu *Prestavky* zachoval zo stredoveku iba jeden písomný doklad. Slovenské ľudové názvy sa do latinsky písaných dokladov v stredoveku nedostali, ba často to bolo aj v ďalších storočiach novoveku. Keď pre dedinu *Prestavky* zanikol maďarský názov zo stredoveku (*Porosztolnok*), maďarskí pisári listín a súpisov utvárali si zasa nové formy názvu z existujúceho slovenského názvu *Prestavnik*. Tak v súpisoch majetkov ostrihomského arcibiskupstva z r. 1571—1573 sa uvádza názov *Praestavlik* a v cirkevnom súpise z r. 1633 sa zasa uvádza názov *Prestavelk*. Z týchto foriem sa postupne vyvinul názov *Prestavlk*, hoci slovenský ľud aj v 16.—18. stor. ďalej používal svoj pôvodný slovenský názov *Prestavnik*, ktorý prešiel prirodzeným vývinom v slovenskej reči od jeho vzniku až do rozhrania 18. a 19. stor.

Je isté, že v slovenskom názve dediny *Prestavky* nebola pôvodne koncovka *-vlk*, *-vlky* a len v priebehu 16.—18. stor. sa táto forma vyvinula u Neslovákov, a to cez tvary *Prestavlik* > *Prestavelk*. Forma *Prestavlk* sa potom v priebehu 19. stor. udomácnila aj u Slovákov a pôvodná forma *Prestavnik* zanikla; no za prvej Československej republiky sa pre túto dedinu začal používať názov *Prestavky* (v pluráli).

Etymológiou názvu *Prestavky* sa zaoberali už niektorí slovenskí a maďarskí filológovia a snažili sa vysvetliť pôvod tohto názvu, ale s neistým výsledkom. R. Krajčovič sa domnieva, že názov *Prestavky* patrí do skupiny služobníckych osadných názvov v Podunajsku, lebo vraj v názve „*Presta(v)lci*“ je „asi ľudové pomenovanie staviteľov nástrah proti vlkom, strážne proti vlkom (resp. poddaných s povinnosťami konať podobné služ-

¹⁵ Porov. VARSÍK, B.: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.—12. storočí. Bratislava, Veda 1990, s. 134—136.

by“). No v zátvorke ďalej uvádza, že „doklady ukazujú skôr na znenie „*prestavník“¹⁶. R. Krajčovič teda z lexikonu Korabinského z r. 1786 alebo zo slovníka Lipszkeho z r. 1808 pozná doklad pre názov *Prestavník*. No vo výklade pôvodu názvu zostal nerozhodný. Maďarský filológ L. Kiss sa zasa nesprávne domnieva, že stredoveký maďarský názov *Porosztolnok* sa vyvinul z pôvodného slovenského názvu *Prestavľky*¹⁷.

Treba konštatovať, že po zániku stredovekého maďarského názvu *Porosztolnok*, čo sa muselo stať ešte v stredoveku, Maďari znovu prevzali slovenský názov *Prestavník* od Slovákov a ten sa v prvých storočiach novoveku v maďarskej reči vyvíjal takto: *Prestavník* > *Prestavlik* > *Prestavelk* > *Prestavlk*. Pôvodná slovenská hláska *n* sa vo vývine názvu zmenila na hlásku *l*, a to disimiláciou k druhej nosovke v tom istom slove (napr. *Antonius* > *Antal*, *тъмъница* > *timnuce* > *tömlöc*, *Schemnitz* > *Semlec*¹⁸, *Prestavník* > *Prestavlik*).

S vysvetľovaním pôvodu názvu *Prestavľky* sme sa už aj preto tak podrobne zaoberali, lebo tento názov sa zachoval aj na ďalších širokých priestoroch obývaných Slovanmi. Tak v Čechách sa uvádza až 6 ráz, na Morave 4 razy, na Ukrajine a v starom Srbsku po 4 razy.¹⁹ Nie div, že mnohí slavisti sa s týmto názvom zaoberali a snažili sa ho vysvetliť, ale ich snaha nebola úspešná. Z týchto výkladov nás najviac zaujal názor nemeckého slavistu H. Schalka, ktorý pôvod názvu *Prestavľky* vysvetľoval z pôvodného slovanského **pristavъ* „Aufseher“, „dozorca“²⁰. Výklad H. Schalka českí filológovia odmietli vraj pre nemožnosť prechodu slabiky *pri-* > *prě-*²¹. V skutočnosti bola pôvodne aj v názve dediny *Prestavľky* na Slovensku, podobne ako v Čechách a na Morave, vždy len prvá slabika *pre-* a *prě-* a nie *pri-*. Výklad H. Schalka nás zaujal predovšetkým preto, že v pôvodnom názve v druhej slabike nevidel slovo *-vľk*, *-vľky*.

¹⁶ KRAJČOVIČ, R.: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava, Veda 1965, s. 242.

¹⁷ KISS, L.: c. d., s. 80.

¹⁸ SMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava 1932, s. 519.

¹⁹ HOSÁK, L. — ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku. Zv. 2. Praha, Academia 1980, s. 322.

²⁰ Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte, 1959, s. 81—85.

²¹ HOSÁK — ŠRÁMEK, c. d., s. 322.

Štefan Leška prvý slovenský etymológ

Š. Leška sa narodil r. 1757 vo Vrbovciach pri Senici, študoval v Modre a na lýceu v Bratislave. Redigoval Prešpurské noviny, ktoré uverejnili anketu o spisovnej slovenčine. Najdlhšie pôsobil ako farár medzi dolnozemskými Slovákmi v Dunaegyháze a v Petőfiho rodisku v Kiskőrösi. Tu aj r. 1818 zomrel. Písal si s českými osvietencami a prispieval slovenským lexikálnym materiálom do českých slovníkov J. Dobrovského, J. Jungmanna a najmä J. Palkoviča. Do Palkovičovho vydania prekladu kralickej biblie z r. 1808 pripravil krátky česko-slovenský diferenciálny slovník s názvom *Vysvětlení slov starých česko-slovenských*. Palkovičovi poskytol svoje zbierky nárečových slov najmä z Nitrianskej stolice. V jeho slovníku sa slová citujú skratkou *Lesch.* i *Leschka*.

Najznámejšie, v minulosti často citované jeho lexikografické dielo je súpis slov cudzieho pôvodu najmä slovanského v maďarčine s názvom *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus*. Vydal ho r. 1825 v Budíne Š. Leška ml., jeho syn. Druhé vydanie vyšlo r. 1854 v Pešti, tretie r. 1863 v Bratislave. V slovníku Š. Leška uplatnil svoje praktické jazykové znalosti a zmysel pre etymológiu. V latinsky písanom úvode osvetľuje pohnútky a poslanie svojej práce.

Pôvodne plánoval rozsiahlejšie dielo, v ktorom sa chcel zaoberať jazykom všeobecne, osobitne európskymi jazykmi a v tretej časti jazykmi Uhorska. Nemal dostatok prameňov, preto pripravil *Elenchus*, ktorý mal byť pôvodne iba dodatkom k plánovanej práci. K práci ho pobádal najmä J. Palkovič vo svojom Týdenníku (II). Š. Leška sa ohradzuje proti prípadnej výčitke, že by poukazovaním na množstvo prevzatých slov chcel znevažovať maďarčinu. Uvádza príklady krátkych maďarských slov, ktoré sú odrazom jednoduchého spôsobu života starých Maďarov. Na príkladoch slov slovanského pôvodu dokazuje, ako Maďari od svojich slovanských susedov prijali diferencovanejší spôsob života, remeslá, obchod, a preto aj nové skutočnosti museli pomenovať slovanskými slovami. Netreba sa za to hanbiť a usilovať sa zaužívané prevzaté slová nahrádzať novými, umele utvorenými, lebo tým sa obyčajným ľuďom stáva jazyk nezrozumiteľný.

V úvode, ale aj v heslových statiach sa odvoláva na svoje pramene, niekedy s nimi polemizuje (heslo *Gazda* a i.). Cituje najmä slovník Adelunga a Pariza Pápaiho. Okrem apelatív sú v slovníku aj zemepisné názvy *Balaton*, *Csongrád*, *Esztergom*, *Péts*, *Pilis*, *Tisza*, *Veszprim*, *Zemplin*, mená osôb *László*, *Tivador* i mená národov *Tót*, *Német*. Heslové state, napr. *Ablak*, *Deres*, *Ponyva*, *Tzigány*, *Vatsora*, majú rozličný rozsah. Niektoré sú značne dlhé, obsahujú aj historické a iné údaje. Sú to vlastne krátke monografické štúdie, napr. *Apát*, *Király*. V heslovej stati sa uvádza, z ktorého jazyka slovo pochádza, často však aj ďalšia etymológia.

Niektoré etymológie sú, pravda, nesprávne, napr. *jarok* odvodzuje zo spojenia *jarý potok*, *bán* zo slovanského *pán*, *Matra* kontrakciou spojenia *malá Tatra*, *Debretzen* zo slov *dobrá* a *cena*. Inde sa však bliži prijateľnému výkladu, napr. *bajusz* vysvetľuje zo starého slovanského (ruského) *uszi*, *juszi*, kým iné

slovanské národy majú *bauszi*, *bajuszi*, *fauszi*, Česi okrem *fauszi* majú *frňausy*, *wolausy*, Poliaci *wionszi*. Prikklady sa uvádzajú nielen z latinčiny a gréčtiny, resp. nemčiny, ale (zriedka) aj z hebrejčiny, pri výrazoch slovanského pôvodu okrem češtiny a slovenčiny aj z ruštiny a poľštiny.

Slovenské doklady majú rozličnú pravopisnú podobu, napr. českú (*stolář*, *těnký*), maďarskú (*csrjeda*, *piawisza*) alebo slovenskú v rozmanitej nárečovej podobe (*drjék*, *doska*, *blcha*, *brloh*, *brnavá*, *jar* (ale aj *garok*), *čerjeslo*, *medza*, *messár*, *peták*, *žobrák*, *mrván*, *bábika*, *črjepek*, *djetky*, *pjátek/pjátok*, *ročka*, *penáz*, *psjár*, *rož/rež*). Ojedinelé sú frazeologické spojenia, napr. pri slove *babka*: *Nemám ani babky*. Slovákov pri citovaní slovenských dokladov nazýva *Slavi in Hungaria*, *Slavi Panonii* (pri údajoch z Dolnej zeme).

Š. Leška preukázal zmysel pre jazykovedu, najmä etymológiu. Jeho prácu si vážil aj F. Miklosich. Treba sa nám aj dnes vrátiť k Š. Leškovi a jeho dielu. Veď patrí v dejinách slovenskej slavistiky medzi jej zakladateľské osobnosti. Slovenský jazykový materiál a Leškove etymológie by si zaslúžili osobitnú pozornosť. Výsledky Leškových výskumov možno aj dnes využiť pri zostavovaní učebníc slovenčiny pre maďarské školy, ako aj učebníc pre Slovákov.

K. Palkovič

UHLÁR, V.: Hranice nárečí Topoľčianskeho okresu. Nárečia v Topoľčianskom okrese. In: Okres Topoľčany. Historicko-vlastivedná monografia. Zostavil V. Uhlár. Bratislava, Obzor 1988, s. 298–315.

1. Slovenský jazykovedec V. Uhlár, ktorý sa narodil 16. 11. 1912 v oblasti topoľčianskeho nárečia v obci Pažiť a ktorý napriek vysokému veku — blíži sa k 78. roku svojho života — je rovnako ako po celý dlhý rad rokov svojho tvorivého vedeckého účinkovania i v posledných časoch zdanlivého dôchodkového „oddychu“ publikačne vždy aktívny. Ide o jedného z najtvorivejších slovenských jazykovedcov, ktorého súpis prác predstavuje takmer 16 strán v jedinečnej bibliografickej príručke od L. Dvonča Slovenskí jazykovedci. Od tých čias uplynulo takmer pol druhého desaťročia mnohostrannej bádateľskej a čiastočne i publikačnej činnosti prv i pedagogicky osvedčeného stredoškolského profesora slovenčiny na východoslovenských, západoslovenských i stredo-slovenských školách gymnaziálneho, učiteľsko-akademického i priemyselného typu, schopného okrem vysokej odbornej úrovne výučby vzbudzovať u žiakov i rast prehĺbenej lásky k rodnému jazyku. Bolo to potrebné najmä v začiatkoch jeho pedagogickej činnosti v Košiciach a potom znova v Ružomberku. Tam ho nakoniec surovo vysotili z jeho obľúbeného učiteľského pôsobenia rok pred dôchodkom pre primitívnu stránickú nevraživosť, lebo do miestnych novín v čase dubčekovskej oslobodzovacej éry napísal kritický článok o neschopnosti stránického vedenia pri riešení riadneho, zdravotne i prakticky

výhodnejšieho usporiadania plánovanej cestnej premávky v rozmáhajúcom sa významnom, ale okresne degradovanom hlinkovskom a katolíckom, slovensky uvedomelom liptovskom meste.

Pre vysokoškolskú pedagogiku bola veľká strata, že sa mi vážnymi argumentmi nepodarilo presvedčiť kolegu V. Uhlára, aby prešiel na vtedajšiu Pedagogickú fakultu Univerzity Komenského v Trnave, kde som bol vtedy vedúcim Katedry západných filológií a kde vedúcim Katedry slovenského jazyka a literatúry bol môj bývalý žiak, literárny historik J. Horečný a kde sme, žiaľ, pre netaktný postup vysokoškolského oddelenia školského rezortu stratili vtedy Jónovu pomoc z Jazykovedného ústavu L. Stúra SAV. Bol by sa tam riadnou kvalifikačnou cestou stal docentom slovenského jazyka a mohol tam podľa predpisov účinkovať o 5 rokov dlhšie, teda až do svojho 65. roku v školskom roku 1977/1978. V. Uhlár precenil vtedy ináč nesporné výhody susedstva svojho iba niekoľko krokov vzdialeného ubytovania od budovy Strednej priemyselnej školy textilnej a papiernickej v Ružomberku, modernej priestrannej stavby, kde bol vedúcim profesorskej i žiackej knižnice a kde si mohol podľa daných možností objednávať i potrebné odborné knihy a časopisy. Školu musel ne dobrovoľne opustiť r. 1971 pre úzkoprsú miestnu perzekúciu čisto lokálneho rázu, keď nepomáhala nielen pomoc priateľských zákrokov, ale dokonca ani osobitná príhovorová komisia, vyslaná zo školského rezortu z Bratislavy.

V. Uhlár študoval v rokoch 1931—1936 na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe okrem slavistiky aj dejepis. Preto vo výstižnom charakterizovaní jeho pracovnej činnosti vo vynikajúcej bibliografickej príručke L. Dvonča na s. 1140, kde sa popri praktickej jazykovede, onomastike, dialektológii, terminológii, histórii a recitačnom umení spomína termín história zrejme v zmysle jazyková história, treba pripomenúť, že V. Uhlár publikoval aj rad čisto historických štúdií. Pod pojem jazykovej histórie treba u tohto autora zahrnúť aj niektoré jeho príspevky z historického hláskoslovía, z historického slovníka a špeciálne i z historickej onomastiky, kde sa zapodieval archaickými miestnymi menami i chotárnymi názvami. Historické, prip. etymologické prvky majú aj jeho špeciálne odborné terminologické štúdie predovšetkým z textilnej terminológie i moderného normatívneho charakteru. Z hľadiska mnohostrannej tematiky je V. Uhlár jedným z tých starších slovenských jazykovedcov, ktorí neboli tak úzko špecializovaní na jednotlivé parciálne disciplíny alebo priam úzko vymedzené témy, ako je to u niektorých našich najnovších jazykovedných pracovníkov.

Dvojitý charakter jazykovedca i historika v jednej osobe sa osvedčil i v jeho dialektologickej práci. V posledných rokoch venoval sa pietne, ale i s veľkou námahou osobnému prieskumu všetkých 40 obcí svojho širšie poňatého rodného topoľčianskeho kraja. Zhrnul množstvo presne dosvedčeného stavu často rôznych nárečových faktov neraz presne podľa jednotlivých dedín, čo predtým nikto iný neurobil. Ale nielen to. On po zakladateľovi moderného slovenského jazykového zemepisu V. Vážnom prvý synteticky pojal a detailne doplnil nárečový výskum nielen užšej prítrianskej topoľčianskej oblasti, ale aj najbližších nárečí. Historicky sa opieral o môj predpoklad predkolonizačnej nitrianskej stredoslovenčiny, ktorá sa cez prevádzskú oblasť rozšírila ďalej do turčianskej, dolnooravskej a liptovskej zóny. Veľmi presvedčivo vysvetľuje potom čiastočný západoslovenský vplyv v nitrianskej oblasti ako sekundárny pri jednotlivých javoch.

V. Uhlár ako jazykovedec a historik zároveň kompetentne písal o historických a jazykovedných, najmä sociolingvistických pomeroch z oblasti topoľčianskych nárečí viac ráz. Keďže sú to štúdie zborníkovo a časopisecky roztratené, hodno ich zhrnúť na tomto mieste súhrnne.

V štúdií *Nárečie v Solčianoch* zaradil V. Uhlár dialekt tejto obce medzi tie dediny, kde je výrazne zachované topoľčianske nárečie. Štúdia vyšla v monografii Solčany, 1235—1985, ktorú zostavil dr. J. Lukačka a vydalo vlastivedné múzeum v Topoľčanoch r. 1987 (s. 141—149). Okrem charakteristiky solčianskeho nárečia sú tam i nárečové texty.

Rok prv vyšla Uhlárová stručná stať *O nárečí Nitrianskej Blatnice* v monografii V. Uhlár — P. Stanček, Nitrianska Blatnica 1185—1985 (1986, s. 141—145), kde sú aj nárečové ukážky. Ide o nárečia na juhozápadnom obvode Topoľčianskeho okresu v dedinách na okolí Radošiny (Nitrianska Blatnica, Veľké Ripňany), kde je rozšírené už tzv. tvrdé hlohovské západoslovenské nárečie, ináč s viacerými znakmi topoľčianskeho nárečia, napr. *ze svoju mladú matku; zebrať, odehnat, deska, posel, ven, svátek, pátek* a pod.

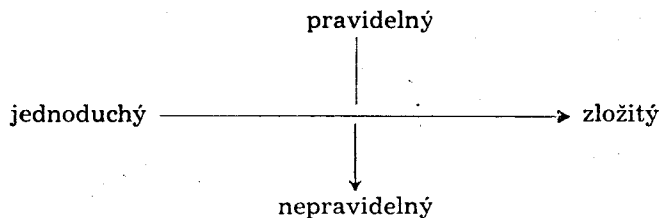
Hornonitrianskeho nárečia sa týka aj Uhlárova stať *Nárečová slovenčina* v monografii Veľké Uherce 1274—1974 (s. 85—87). K tejto štúdii sa viažu aj jeho národopisné kapitoly v tej istej monografii o živote ľudu (s. 75—83).

Napokon nárečie rodnej obce zakladateľa stredoslovenskej spisovnej reči E. Štúra s nárečím Bánoviec nad Bebravou porovnal V. Uhlár v štúdii *Ludovít Štúr a slovenčina v jeho rodnom Uhrovci*, ktorá vyšla v časopise Kultúra slova, 22, 1988, s. 294—301.

2. V jeho syntetickom diele *Nárečia v Topoľčianskom okrese* okrem stručných úvodných slov sú tieto kapitoly: *Najstarší vývoj, Nárečia ľudu Topoľčianskeho okresu, Hlavné znaky topoľčianskeho nárečia, tvaroslovie a slovotvorba, Prízvuk a melódia* a napokon *Nárečové texty z topoľčianskeho nárečia*.

Kapitoly sú rozsahom i závažnosťou nerovnaké, prevažne historicky, teda diachronicky, nie synchronicky zamerané. V slovenskej dialektologickej literatúre, doteraz publikovanej, je to všeobecne tak zaužívané. Vychádza sa z praslovanského alebo staroslovanského stavu miestami len jednorazovo, niekedy s ďalšou historickou postupnosťou; niekedy zasa v porovnaní so spisovnou slovenčinou alebo s inoslovenskými nárečiami. Je to síce prehľadný postup i pre triedenie jazykových javov výhodný, na porovnávanie s českou a inoslovenskou dialektologickou literatúrou prakticky dobre použiteľný, ale tak do veľkej miery uniká typologická charakteristika slovenských nárečí ako taká a najmä v typologickom porovnaní s typologickou charakteristikou spisovnej slovenčiny.

Prvý pokus o typologické hodnotenie slovenských nárečí v spojitosti s typologickým zaradením spisovnej slovenčiny je v mojej doteraz nepublikovanej štúdii Slovenské gemerské nárečia. Je zaradená do chystaného vlastivedného regionálneho zborníka o Gemeri-Malohonte, ktorý má vyjsť v nakladateľstve Osveta v troch zväzkoch (moja štúdia bude v III. zväzku; v strojopise má 83 strán). Redaktor tohto zborníka J. Bolfík, sám tiež jazykovedec a historik, i jazykovedec a gemerský rodák a dialektológ J. Orlovský vo svojich písomných posudkoch vysoko vyzdvihli túto metodologickú novotu v slovenskej a vlastne vôbec slovanskej i svetovej dialektológii. Moja typologická charakteristika všeobecnójazykovedného metodologického dosahu sa zakladá na typologickom hodnotení štruktúr jazykov podľa krížnej osnovy:

Svoje typologické poňatie ilustrujem porovnaním osobných zámen z jednej strany a osobných prípon prítomníka a rozkazovacieho spôsobu i ostatných časov slovesa z druhej strany v spisovnej slovenčine ako porovnávacom základe a stave v slovenských nárečiach, čiastočne v iných slovanských jazykoch, najmä v češtine, s konfrontáciou v spisovnej nemčine ako v najznámejšom cudzom jazyku na Slovensku. Zo štruktúrneho porovnania vyplýva, že spisovná slovenčina akoby v zemepisnom strede medzi slovanskými jazykmi je zároveň podivuhodne najjednoduchším a najpravidelnejším slovanským spisovným jazykom a nárečia na Slovensku sa už čiastočne od tohto stavu viac-menej odklňajú. Dúfam, že na toto typologické poňatie sa nadviaže v budúcnosti nielen v typologickej charakteristike spisovnej slovenčiny, ale aj v typologickej charakteristike slovenských nárečí.

V. Uhlár ako poslucháč bohemistiky a slavistiky začiatkom tridsiatych rokov nadobudol pod vedením profesorov E. Smetánku a M. Weingarta spoľahlivú znalosť českej a slovenskej historickej gramatiky i základov porovnávacej jazykovednej slavistiky. A tak je logické, že historické výklady v jeho závažnej práci o topoľčianskych nárečiach sú precízne, čo do pravdepodobnosti najpriateľnejšie. V. Uhlár je si plne vedomý toho, že v tejto vzácnej disciplíne, totiž v histórii jazyka, pracujeme síce iba s pravdepodobnosťami, ale tieto pravdepodobnosti sme oprávnení pokladať za pravdivosti, keď sú podopreté okrem čisto vnútrojazykových štruktúrnych argumentov i jazykovozemepisnými, historickými, prípadne aj sociolingvistickými a národopisnými argumentmi.

Treba kladne oceniť, že výklady V. Uhlára sú založené na úsilí priblížiť aj neodborníkom špeciálne jazykové, najmä historické fakty. Preto sa musia tolerovať aj niektoré formulačné štylizácie ako daň tejto popularizačnej snahe. Tak napríklad na s. 306 sub 8 sa hovorí skôr v zmysle staršom, fonetickom o znelostnom spodobovaní spoluhlások, než v zmysle novšom morfológickom o závislých alternáciách znelých či neznelých spoluhlások v jednotlivých polohách morfému pri stretávaní sa morfému jednak v slovách, jednak pri stretávaní sa slov vo vetnej súvislosti. Niekde sa však používajú termíny, ktoré sa už tiež mali alternatívne zameniť; tak na s. 304 termín „mäkčiace e“, ktorý je vecne nesprávny, sa mal zameniť formuláciou: „e, pred ktorým mohlo stáť len *ď, ť, ň*, nie *d, t, n*.“ Len ojedinele sa stručná formulácia blíži už nepravde; porov. na s. 304: „V dolnopovažskom a trnavskom nárečí už v 11.—12. storočí obidva jery splynuli v prospech nemäkčiaceho e; je tu teda tvrdá výslovnosť: *den, otec, tenki, budete, nesete, nevedete*. V západoslovenskom hornopovažskom nárečí a vo východoslovenských nárečiach obidva jery splynuli na mäkčiace e, takže je tam *ňemám/ňemam, ňedám/ňedam, (f) seňe, na dlaňi* a po asibilácii (cekanie a dzekanie) *dzeň, ocec, cenki, budzece, ňesece/ňeciece, ňevedzece/ňevedziece, vidzice/ňevizice* a podobne.“ Ide tu však v skutočnosti len o zánik mäk-

kostných rozdielov pri príslušných spoluhláskach, nie o splynutie dvoch jerov. Vzniká tu otázka vplyvu cyrilometodovskej staroslovienciny na vlastnej moravskej a priľahlej západoslovenskej oblasti, no už nie v stredoslovenskej nitrianskej oblasti ešte v predkolonizačnom čase smerom na prievidskú zónu. Tejto otázke bude však treba v budúcnosti venovať väčšiu pozornosť.

Fonologické stanovisko by bolo aj na iných miestach Uhlárových výkladov získalo synchronicky aj diachronicky. Tak napr. hovorí o „zdvojených“ spoluhláskach (s. 308 sub 13 aj inde), hoci tu fakticky ide o dĺžkovú, kvantitatívnu spoluhláskovú koreláciu, ako je doteraz živá v susednej maďarčine. Príklad na diachronické dohodnotenie morfológických javov: na s. 310 sub 10 sa síce uvádza podľa dnešného stavu konštatovanie „V nom. sg. stredného rodu sú v topoľčianskom nárečí tvary *pleco*, *ojo*, *vajco*, *srcco*, *ohňišto*, *trhovišto*, *tlatolišto*“, nepridáva sa však stručne, že ide o jav čiastočne západoslovenský, potom všeobecne východoslovenský, kde sa analogické prispôbenie k morfológickému typu *mesto* umožnilo existenciou živej mäkkostnej spoluhláskovej korelácie, a ako som svojho času konštatoval, má to celoslovanskú platnosť (tak povedzme i pre oblasť poľskú).

Na s. 313–315 uvádza V. Uhlár 9 nárečových ukážok z týchto obcí topoľčianskeho nárečia: Ludanice (*O ťažkom živote z prvej vojni*), Súlovce (*O kuňe madovke*), Krtovce (*Haluza a ráždi*), Solčany (1. *Jako se naučili Solčanci kupčiť*; 2. bez nadpisu), Lipovník, Podhradie, Topoľčany (všetko bez nadpisu) a Klátova Nová Ves (*Veľká voda f Klátovej*, totiž v Klátovej Novej Vsi). V. Uhlár sám zapísal zápisky od 6 mužov a 3 žien, a to vo veku u mužov 60, 66, 78, 80, 81 a 88, u žien 67, 82, 86 rokov. Takto zachytil prejavy najstarších obyvateľov príslušných dedín. Ich texty sú cenné tak z historickej stránky, ako aj z národopisnej (najmä text z Ludaníc *O ťažkom živote z prvej vojni*, potom prvý text zo Solčian a text z Topoľčian, kde sa hovorí o vykorisťovaní slovenskej chudoby zo strany židovských podnikateľov). Text z Krtoviec je vtipný, etymologický položart, druhý text zo Solčian má dokonca sociolingvistickú dokumentárnu cenu.

Na s. 315 je napokon súhrn hlavnej literatúry predmetu, a to prevažne z historickej slovakistiky a zo slovenskej dialektológie.

Na záver možno naše kritické poznámky zavíšiť sceľujúcim konštatovaním, že najnovší význačný príspevok V. Uhlára obohacujúcim spôsobom prispel k terajšej i historickej dialektológii Slovenska. Jeho hodnotný príspevok si treba o to viac vážiť, že ho napísal v zrelom úseku tvorivého jazykovedca a historika bez ohľadu na vysoký vek.

L. Novák

ONDREJOVIČ, S.: Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie. Jazykovedné štúdie. Bratislava, Veda 1989. 128 s.

Základným motívom Ondrejovičovej jazykovednej práce sú úvahy o niektorých otázkach vzťahu objektívnej reality, vedomia a jazyka, ktoré sa v recenzovanej monografii sprítomňujú od stručného predhovoru až po záložkovú poznámku v podobe známej konštatácie: hoci objektívna realita ostáva určujúcou bázou uvedenej triády (realita, vedomie, jazyk), jazyk nie je otrokom mimojazykovej skutočnosti a má prostriedky na to, aby sa od nej aspoň re-

latívne odpútal a tak mohol o nej vypovedať z rôznych perspektív (s. 9, 26 a i.). Medzi také prostriedky patria aj vzájomne konverzné (resp. konverzívne, ako navrhuje J. Dolník v recenzii v Jazykovednom časopise 41, 1990) výrazy typu *kupovať* — *predávať*, pri ktorých sa formálne (vetnočlenskou platnosťou, slovosledom, intonačne a pod.) nadradzuje, uprednostňuje či zdôrazňuje vždy iný účastník alebo aspekt toho istého deja.

Pomerne obsiahly úvod (s. 10—26) a ďalšie dve kapitoly *Vymedzenie pojmu konverzie* (s. 27—38) a *Z histórie výskumu slovesnej konverzie* (s. 39—45) prinášajú kritickú analýzu teórií a koncepcií, z ktorých autor ako základné východisko uplatňuje verbocentrickú teóriu, pričom však uznáva dve vetné dominanty (predikát a subjekt). Významným domácim zdrojom je Paulinyho teória intencie slovesného deja, no na rozdiel od nej postupuje S. Ondrejovič od formy k funkcii. Medzi záväzné komplementy deja zaraďuje nielen predmetové (substančné) určenia vo funkcii agensa, paciensa a ďalších aktantov, ale aj niektoré cirkumstanty (autor používa podobu „circonstancy“ — s. 15, 59), t. j. nevyhnutné okolnostné určenia. Samotné konverzné predikáty sa klasifikujú prostredníctvom súboru rolí, založeného predovšetkým na Fillmorovom systéme a zásade o splývaní rolí v jednom argumente. Ako relevantná tu vystupuje aj dištinkcia životnosti/neživotnosti, čo sa terminologicky naznačuje koncovkou *-s* pri životných rolách (agens, paciens, beneficiens, experiens) a koncovkou *-iv* pri rolách, ktoré sú neživotné, resp. táto dištinkcia nie je pri nich relevantná (objektív, inštrumentatív, mediatív, elementív, perceptív, kompozitív, lokatív, deskriptív, rezultatív). Celá zložitosť vzťahu lexikálno-syntaktickej konverzie je napokon pregnantne formulovaná v šiestich podmienkach (s. 38). Podľa nich ide v nadväznosti na chápanie pojmu-termínu konverzia v matematike a logike o vzťah medzi vzájomne ekvivalentnými výrazmi (konštrukciami), vytvárajúcimi páry s permutujúcimi aktantmi, z ktorých vždy iný sa dostáva do prominentnej pozície. Svoju úlohu tu zohráva aj empatia, ktorá umožňuje fokusáciu („upopredenie“) niektorého aspektu relácie paralelne s fokusáciou aktantov. Konverzné výrazy odrážajú takto ten istý stav sveta (majú rovnaký obsah) pomocou vzájomnej pozičnej výmeny referenčne, informačne i reprezentačne identických aktantov. Vyjadrenie konverzného vzťahu v jazyku môže byť lexikálne (*kupovať* — *predávať*), gramatické (aktívum — pasívum) a lexikálno-sémantické (jedno viacvýznamové slovo).

Takýto komplexný pohľad na problematiku lexikálno-syntaktickej konverzie prispieva okrem iného aj k usúvzťažňovaniu doteraz relatívne izolovaných prvkov a prostriedkov, ako sú niektoré skupiny tradičných antoným, niektoré typy enantiosémie, aktívum a pasívum, ale aj takých, medzi ktorými sa zatiaľ neidentifikovali nijaké systémové vzťahy. Istú usporiadanosť konkrétnych, s konverziou súvisiacich subsystemov slovnej zásoby (*Konverzia ako systémový vzťah*, s. 46—49) prezentuje autor prehľadným kruhovým grafom, v ktorom sa vo štvornásobnom prieniku stretávajú konverzíva, synonymá, antonymá a homonymá. Medzi triedou synonym a konverzív je súčasne vzťah inklúzie.

Výsledná jednoduchosť nijako nezakrýva komplikovanosť naznačených relácií. O *synonymii* a *niektorých iných základných pojmoch teórie lexikálno-syntaktickej konverzie* (s. 50—58) treba preto uvažovať v ďalších súvislostiach dialektického vzťahu medzi obsahom, formou a významom. Na rozdiel od iných oblastí výskum konverzie umožňuje vymedzenie synonymie výrazov

a konštrukcii na základe ich obsahu. Pri empirickom vyčleňovaní konverzív a kvázikonverzív (čiastočných konverzív) vychádza potom autor z rôznosti morfológických a syntaktických foriem, ktoré signalizujú príslušné sémantické dištinkcie. Medzi vlastné konverzné prostriedky sa tak nezaraďuje napr. typ *Krčma* (celá) *hučí opilcami* / *V krčme hučia opilci* (niekoľkí, v časti krčmy).

Najcennejšou časťou z hľadiska opisu slovenčiny je kapitola *Základné typy konverzív* (s. 59—73). Klasifikácia konverzív je založená na báze lexikálnych a lexikálno-sémantických typov konverzív, ktoré sa odlišujú počtom aktantov (valencií) a kombinatoricky. Napriek pomerne precízne rozpracovaným východiskám a postupom množstvo dokladového materiálu, ktorý tu autor zaraďuje do dvadsiatich dvoch skupín, poskytuje dostatok priestoru na niekoľko polemických úvah. Vecou diskusie by mohli byť už názvy niektorých skupín, hoci je pochopiteľné, že najmä pri tých rozsiahlejších je značne problematické zjednotiť kvantitu významov do jedného-dvoch adekvátnych nadpisových slov. Predsa by sme tu však uviedli ako príklad 7. skupinu dvojčlenných konverzív *Zapĺňanie telesa, vníkanie do telesa* a do nej patriacu vetu *Veľké pranie zabralo celý deň* / *Na veľké pranie padol celý deň*.

Značným problémom nielen tejto monografie, ale aj mnohých iných (najmä syntakticko-transformačne orientovaných) materiálových prác je istá komunikačná „neúplnosť“ konštrukcií, s ktorými sa pracuje pri potvrdzovaní teoretických predpokladov. Zvyčajne sa to pripomína v súvislosti s intonačným stvárňovaním výpovede (tu aj v súvislosti so zdôrazňovaním pomocou slovosledu, s. 33, 37), no otázne je, do akej miery možno abstrahovať od potenciálneho úplného (alebo iného) lexikálneho obsadenia konštrukcie. Máme na mysli prípady, keď autor pokladá za nepripustné uvádzať kauzátor vo vete so slovesom *doručiť*: *Peter doručil (*od Kataríny) list Karolovi* (s. 100). Kauzátor *Katarína* však môže byť relevantný a vety typu *Peter doručil Karolovi list od Kataríny* bežne fungujú. Alebo: „Pri lexémach *odňať, odobrať* sa zdôrazňuje zrušenie pôvodnej posesívnej relácie, preto pôvodný posesor sa vo vetách s týmito slovesami musí vždy spomenúť **Odňal/odobral som peniaze*“ (s. 100). Vieme si však predstaviť niekoľko konkrétnych situácií, keď sa použije veta typu *Hliadka VB odňala/odobrala vodičský preukaz* (resp. *Hliadka VB odoberala vodičské preukazy*) — ide o zdôraznenie aktu alebo predmetu odobierania, prípadne môže byť dôležitá príčina: *Hliadka VB odobrala vodičský preukaz za prekročenie rýchlosti*. Podobne sa nám vidí dosť problematické zaradiť medzi konverzíva napr. slovesá *pociť* — *doľahnúť* vo vetách *Pocítil ťažobu* — *Doľahla naňho ťažoba* (s. 67), kde okrem psycho-somatických dištinkcií možno predpokladať v prvej vete implicitnú alebo aj explicitnú prítomnosť lokálneho určenia: *Zrazu pocítil nepríjemnú ťažobu v oblasti žľníka* (ako ohlas fyzickej poruchy). Naproti tomu druhá veta evokuje psychické alebo všeľudské príčiny: *Doľahla naňho ťažoba samoty, včerajšej noci, zlej predtuchy, osobná, dobová, mučivá ťažoba* a pod. (Príklady tohto charakteru sú hojne zastúpené v kartotéke JÚLŠ SAV.) Z hľadiska konverzie by preto bolo prijateľnejšie pracovať s rozvinutejšími konštrukciami typu *Pocítil ťažobu na prsiach* — *Na prsia mu doľahla ťažoba*.

Autor sám upozorňuje na možnosti rozličných sémantických posunov vyčleňovaním tzv. kvázikonverzív. Ide o také dvojice, ktoré v procese zbierania materiálu považoval za „kandidátov na konverziu“ a pri ktorých v ďalšej fáze zistil isté sémantické diferencie. Najčastejšie sa ako dištinkatívny činiteľ vy-

skytuje kategória miery typu *Sneh preboril strechu* (na nejakom mieste) — *Strecha* (celá) *sa preborila pod snehom* (s. 67). Ak by sme o otázke miery uvažovali naozaj dôsledne, za kvázikonverzné by sme označili aj typy *Voda sa premenila na paru* — *Z vody vznikla para*, *Peter si prelial hrdlo vodou* — *vodu hrdlom*, *učesať vlasy do vrkoča* — *učesať vrkoč z vlasov* atď. Vlastné konverzíva nie sú zrejme ani prípady *Mlieko obsahuje vodu* (zloženie) — *V mlieku je voda* (navyše oproti zloženiu), *Má zelenú vetrovku* (+ vlastník, — oblečenie) — *Je v zelenej vetrovke* (— vlastník, + oblečenie). Najmä tento posledný príklad, pri ktorom sme zámerne absolutizovali jednotlivé sémantické príznaky, však poukazuje na nebezpečenstvo preceňovania niektorých zložiek, čím by sme sa mohli dostať k prílišnému zúženiu až negácii konverzie.

Autor sa, naopak, usiloval o čo najkomplexnejší pohľad pri stanovení istého, ešte akceptovaného „prahu detailizácie“. Prípadné nezrovnalosti špecifických vzťahov podrobnejšie objasňuje v kapitolách *Aktívno-pasívne vzťahy a konverzia* (s. 74—84) a *Konverzia symetrických predikátov* (s. 85—90). Teoreticky odôvodňuje, čo v predchádzajúcej časti prakticky uplatnil použitím príslušných typov, a upozorňuje na ďalšie nuansy. Ak slovesný rod je možné a výhodné interpretovať ako špeciálny prípad konverzie pri istých obmedzeniach, ktoré vyplývajú z jeho podstaty, symetria predikátov, a teda aj ich konverzia, je oveľa výraznejšie obmedzovaná lexikálnym obsadením aktantov, no najmä mimojazykovou skutočnosťou. Napr. celkom logická symetria (a konverzia) viet *Peter stojí pri Karolovi* — *Karol stojí pri Petrovi* nemôže byť zachovaná, ak *Peter stojí pri stole* (**Stôl stojí pri Petrovi*).

Posledná kapitola (*Verba dandi et accipiendi a konverzia*, s. 91—110) zachytáva pomocou aparátu komponentovej analýzy pomerne uzatvorenú skupinu slovies s výraznou štruktúrovanosťou a relatívne veľkým počtom konvertibilných výrazov. Tie sú rozdelené podľa ingresívno-egresívneho charakteru zmien v posesívnych reláciách do štyroch skupín a podľa počtu účastníkov a prítomnosti interného alebo externého kauzátora do deviatich skupín. Aj tu by sme však mohli uvažovať o niektorých sporných otázkach, napr., či vo vete *Jakub si nadobudol u majstra dvoje šiat* (s. 94) naozaj nie je prítomný kauzátor, či veta **Darovala mu šesť krásnych dietok* (s. 97) naozaj nie je prijateľná, či vo vetách *Tú knihu mi zabalili*, *Zhabali mu prohibitnú literatúru* (s. 101) naozaj musí byť vyjadrený predchádzajúci vlastník atď.

Zaznamenali sme aj jeden mimojazykový posun: tvrdenie, že v súvetí *Prehajali sme si čln a trochu sme sa povozili* sa v presupozícii blokuje možnosť, aby majiteľom daného člna bola súkromná osoba (s. 105), prestalo mať všeobecnú platnosť. Podrobné rozborly vybraných skupín slovies dávania a dostávania sú napokon zhrnuté v tabuľke, kde je 50 slovies charakterizovaných pomocou 16 komponentov: stav pred zmenou, stav po zmene, zmena vo vlastníckych vzťahoch, ingresívna, egresívna, priama/sprostredkovaná, ne/zákonná, ne/násilná, časovo ne/limitovaná zmena atď.

Práve touto čiastkovou sondou do možností komponentovej analýzy sa zdôraznil popud, ktorý aktualizoval sústavnejšie štúdium aj takého špecifického (a v slovenskej jazykovede doteraz nepreskúmaného) problému, akým je konverzia. Išlo a stále ide o spoločenskú objednávku v oblasti formalizácie prirodzeného jazyka pre potreby strojového prekladu. Autor sa i na iných miestach usiloval o sprehľadnenie množstva materiálu a vzťahov rozličnými sformalizovanými zápismi a schémami, ktoré by takisto bolo možné ďalej dopracovať.

Ak v prvej vete úvodu hovorí S. Ondrejovič, že sa v predkladanej práci zaoberá základnými otázkami konverzie slovies podľa potreby aj v širšom teoretickom rámci (s. 10), môžeme s tým plne súhlasiť. Poznámkami k analýze dokladového materiálu sme len chceli poukázať na nevyhnutnosť ďalšieho zobjektívňovania doterajších poznatkov o jazyku podrobným (aj psychosociolingvistickým) výskumom jeho fungovania v komunikácii. Takto sú už orientované aj teoretické východiská monografie, čím autor v mnohom anticipoval súčasné smerovania slovenskej jazykovedy.

M. Šimková

Etnografický atlas Slovenska. Red. S. Kovačevičová. Bratislava, Veda – Slovenská kartografia 1990. 124 s. (535 máp).

Zásluhou kolektívneho úsilia pracovníkov Národopisného ústavu SAV, Slovenskej kartografie, Vedy, vydavateľstva SAV, a iných inštitúcií sa v roku 1990 dostalo na náš knižný trh reprezentačné dielo s názvom *Etnografický atlas Slovenska* (ďalej EAS). Toto obdivuhodné dielo je výsledkom dvadsaťročnej výskumnej práce slovenských etnografov, na ktorom autorsky i redakčne, najmä však explorátorsky participovali aj pracovníci z iných pracovísk i vedných disciplín.

Na úvod možno pripomenúť, že už v začiatkovej fáze prác sa na tomto významnom diele slovenskej etnografie vynorilo niekoľko fundamentálnych otázok, ktoré bolo treba riešiť, aby náročný explorátorský i vydavateľský projekt splnil svoj cieľ. Prvou a osobitne závažnou úlohou kolektívu bolo vypracovať koncepciu diela, ako aj zostaviť súbor tém, resp. otázok v podobe dotazníka, pomocou ktorého sa mali realizovať explorátorské zámery. Po získaní potrebného materiálu nasledovala úloha spracovať relatívne rôznorodý materiál a jednotlivé kartografické elaboráty pripraviť do takej podoby, aby sa dali publikovať. Pričinením viacerých jednotlivcov i členov redakčnej a výkonnej rady atlasu, vedúcich tematických skupín a autorov tematických okruhov v spolupráci s výtvarníkmi vzniklo dielo, ktoré sa stáva nielen naším, ale aj európskym kultúrnym majetkom. Je to dielo, ktorému sa svojím obsahom, kvalitou i rozsahom vyrovná iba málo prác zameraných na výskum našej kultúry.

Dielo si zasluhuje pozornosť z niekoľkých aspektov. Predovšetkým úzko súvisí s prácami z oblasti slovenskej dialektológie. Práve preto pokladáme za povinnosť bližšie si ho všimnúť a porovnať ho s analogickou kartografickou prácou z tejto oblasti, ktorá vznikla v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV.

Na úzky vzťah národopisu a dialektológie pri spracovaní materiálu v rámci obidvoch, z istého aspektu príbuzných disciplín sa upozorňuje už v úvode tohto diela, keď sa „expressis verbis“ pripomína, že pri zostavovaní dotazníka i pri konečnom vyhotovení diela sa okrem viacerých domácich i zahraničných prác vychádzalo aj zo skúseností a poznatkov nadobudnutých pri spracúvaní dvoch atlasových diel, a to z Atlasu Slovenskej socialistickej republiky a Atlasu slovenského jazyka (ďalej ASJ).

Tak ako v iných príbuzných disciplínach z okruhu spoločenských vied (jazykoveda, história a sociológia) aj súčasný národopis využíva „na priestorové zobrazenie ľudovej kultúry“ tzv. grafickú metódu (znaky či symboly, ako aj kombinácie lokalizovaných značiek s areálmi, príp. izočiary (s. X). Znak

a značky tvarovo i farebne vyjadrujú zároveň aj istú asociatívnu vzťahujúcu sa na zobrazované osobitosti. Pribuznosť v metóde zaznamenávania etnografických, ako aj dialektologických javov je veľmi zreteľná, čo zároveň poskytuje aj možnosť porovnávať výsledky obidvoch disciplín.

Význam diela nám azda najpreukaznejšie približuje jeho obsah. S cieľom zobraziť genofond ľudovosti života a najmä ľudovej kultúry vykonával sa na celom území výskum z niekoľkých, resp. centrálnych okruhov duchovnej a materiálnej kultúry. Explorátorský program sa zameriaval na výskum rastlinnej a živočíšnej výroby, na domácku, remeselnú a manufaktúrnú výrobu, ďalej na obchod, ľudovú dopravu a stravovanie, na odev a obuv, na charakter sídlisk a bývanie obyvateľstva, napokon aj na spoločenský a rodinný život, na rodinné obrady a kalendárne obyčaje. Zo známych dobových príčin chýba dôležitý významový okruh: náboženstvo ako kultúrny fenomén v živote nášho človeka.

Z okruhu tzv. umeleckej kultúry sa v atlase venuje pozornosť ľudovej slovesnosti, výtvarnému a divadelnému prejavu, tancom i hudobným nástrojom. V atlase sa jednotlivé okruhy diferencujú aj farebne, čím sa zvyšuje nielen estetická stránka diela, ale má to aj praktický dosah: umožňuje sa tak ľahšia orientácia v atlase.

Z údajov o obsahu diela vidieť, že značná časť otázok sa z materiálnej a duchovnej oblasti skúmala (a čiastočne sa aj spracovala) v rámci prác na lexikálnej časti ASJ 4 (1984). Výskumný program a spracovanie materiálu si však v obidvoch atlasoch vyžadovali špecifické pracovné postupy vyplývajúce z odlišného charakteru týchto disciplín. Možno iba pripomenúť, že pri utváraní koncepcie diela a pri zostavovaní dotazníka by bola žiadúca užšia spolupráca Národopisného ústavu s dialektologickým oddelením JÚLS SAV. Obidve pracoviská sa nakoniec mohli postarať aj o dôslednejšie vzájomné využitie získaného materiálu.

Zo súboru máp na vysokej technickej úrovni sa osobitne vyčleňuje zväzok úvodných (viacfarebných) máp prevzatých aj z iných atlasov (napr. mapa ČSFR a mapa Slovenska, mapy o geologickom rozvrstvení, o podnebí na Slovensku, o nerastných surovinách, o lesoch a pôde i o jej bonite a i.). Sú to mapy, ktoré oboznamujú čitateľa s charakterom skúmanej oblasti a umožňujú aj ľahšiu interpretáciu kartografických osobitostí.

EAS sa spracoval na základe materiálu získaného priamym výskumom v teréne. Materiál získavali v rokoch 1971—1975 kvalifikovaní odborníci, etnografi i folkloristi pomocou jednotného dotazníka zostaveného na tento cieľ. Dôležité bolo, že výskum sa vykonával v relatívne krátkom čase a v rámci jednorazovej akcie. Dotazník obsahoval okolo 170 tém z tradície života a kultúry ľudí na území Slovenska. Podľa údajov autorov atlasu sa výskum robil v 270 lokalitách rozložených pomerne rovnomerne po celom území Slovenska. Z nich bolo 189 slovenských, 37 maďarských a 17 rusínsko-ukrajinských obcí. Skúmali sa aj 4 obce s goralským nárečím a 3 miesta s niekdajším obyvateľstvom nemeckej proveniencie. Sieť bodov pre ASJ však bola hustejšia; výskum sa vykonával v 335 bodoch, do ktorých sa včlenili aj body zo slovensko-maďarskej oblasti (7 bodov), päť lokalít s goralskými a sedem bodov s nárečiami ukrajinského pôvodu.

Podľa konštatovania autorov EAS sa dielo opiera o údaje z ostatných 100—150 rokov zafixované do pamäti žijúcich informátorov rozličných vekových kate-

górii. Záznamy získané v teréne sa nakoniec overovali aj neskôr a dopĺňali sa dokladmi z literatúry i materiálom muzeálneho charakteru, ako aj údajmi z viacerých archívov nadobudnutými pomocou iných ankiet.

Na základe takéhoto materiálu sa vypracovalo okolo 2 600 kartografických elaborátov, z ktorých sa nakoniec do zväzku včlenilo 535 máp zároveň dokumentujúcich aj isté vývinové procesy v širšom celonárodnom kontexte, ako aj geografické rozšírenie skúmaných osobitostí. Pri spracúvaní materiálu primárny bol geografický aspekt, pričom skutočný vývinový stav v atlase sa odráža skôr čiastkovým spôsobom, a preto ho nemožno pokladať za finálny a komplexný.

Pri štúdiu EAS sme si všimli, že sa v ňom spracúvajú viaceré otázky, ktoré boli predmetom výskumu lexikálnej časti ASJ 4 (1984). V EAS sa stretávame s niekoľkými údajmi pomenúvajúcimi zemiaky (s. 14, v ASJ s. 77: ďalej iba strany z týchto atlasov), *mledzivo* „prvé kravské mlieko po otelení“ (21, 275), *batoň* „do plachty alebo obrusa zviazaný materiál nosený na chrbte“ (34, 151), *olovrant* „jedenie medzi obedom a večerou“ (38, 259), *peceň* „okruhly bočník chleba“ (40, 233), *šišky* „zo sladkého kysnutého cesta vyprážené kúsky“ (42, 241), *opekance* „okruhly a vypečené kúsky cesta pripravované na Vianoce“ (42, 240), *pitvor* „menšia miestnosť, z ktorej sa vstupuje do kuchyne“ (131, 183), *povala (pôjd)* „priestor medzi strechou a povalou“ (55, 180), *izba* „obytná miestnosť v dome“ (60, 183), *odpust (hody)* „výročitý deň patróna chrámu“ (65, 350), *dedo* „otcov otec“ (68, 357), *babka* „otcova matka“ (68, 358), *Štedrý deň* „Štedrovečerný deň; 24. decembra“ (78, 344); početné sú však v EAS pomenovania aj viacerých iných denotátov.

Na týchto a na niektorých iných mapách sa zaznamenávajú názvy v nárečovej podobe. V nárečí sa zapisujú aj názvy na tých mapách, ktorých cieľom bolo poukázať na tzv. „regionálnu názvoslovnú špecifiku“, pričom sa podľa autorov na písomnú fixáciu použila prvostupňová fonetická transkripcia (s. X). Záznamy v nárečovej podobe sa odlišujú od iného textu kurzívou, uvádzajú sa však iba jednotlivo na niektorých mapách. Škoda, že sa nezaznamenávali v širšom rozsahu. Možno pripomenúť, že sú to cenné údaje pre slovenskú dialektológiu i pre iné jazykovedné disciplíny. Názvy máp, ako aj tzv. legendy či skôr vysvetlenia jednotlivých znakov sa zväčša uvádzajú v spisovnej podobe.

Na ilustráciu záznamov v nárečovej podobe možno uviesť mapu, na ktorej sa znázorňujú pomenovania či skôr značná diferenciácia názvov vedúceho spolku chovateľov oviec, a to: *salašník*, *salašní gazda*, *juh gazda*, *košarník*, *košarní gazda*, *lesní gazda*, *hľorní gazda*, *erdő gazda*, *šafár*, *preceda urbáriátu*, *preceda spolku*, *elnök*, *predzeš*, *richtár*, *šoutis*, *šortis* (s. 64). Pri niektorých názvoch v nárečovej podobe sa zároveň upozorňuje, že sa vyskytujú aj ich varianty. Ako vidieť z dokladov, diferenciácia pomenovaní tejto osoby je výrazná. V slovenských nárečiach je však členitosť názvov v skutočnosti podstatne väčšia, a to nielen v uvedenom príklade, ale aj pri názvoch iných osôb a reálií. Na ilustráciu možno uviesť aspoň názvy zemiakov, ktoré sa kartograficky spracúvajú v EAS (s. 14) a ASJ 4 (s. 77). V EAS sa v legende uvádzajú názvy: *zemiaky*, *krumple*, *švápka*, *gruľe*, *bandurki*, *erdeple* a *repa*, t. j. spracúvajú sa iba základné podoby názvov. V ASJ 4 je heteronymický rad názvov rozšírenejší; stretávame sa v ňom s týmito zneniami a podobami: *krumple*, *kromple*, *krumpole*, *krompele*, *kompere*, *krompachi*, *grumbír*, *gruľe*, *zemiaki*, *zemki*, *banduri*, *bandurki*, *švápka*, *repa*, *erteple*.

Rozdiely v obidvoch prácach však vyplývajú z charakteru disciplín, ktorých

cieľom je skúmať osobitosti z jednej strany s etnografickým zacielením a z druhej strany s uplatnením jazykovedných aspektov. Dva diferencované prístupy sú nakoniec zreteľné aj v sprístupnení a interpretácii získaného materiálu. V ASJ 4 sa kladie dôraz aj na geografické rozšírenie derivovaných podôb a čiastočne aj na hláskoslovnú variabilitu (v tzv. komentárovej časti) a pri viacerých slovách sa upozorňuje aj na provenienciu názvov, miestami aj na ich etymológiu s ohľadom na kartografický postup, pri ktorom sa musí prihliadať aj na genetické zretele a vývin skúmaného slova. V EAS sa pri názvoch zemiakov pokladá za potrebné a vhodné poukázať na ich význam v stravovaní, na výrobnú technológiu v krajoch, kde je ich pestovanie najvhodnejšie. Tieto údaje sa uvádzajú hneď pri mape v podobe komentára, pričom sa zároveň upozorňuje aj na terminologickú variabilitu súvisiacu s pestovaním rozmanitých sort a odrôd. Ich udomácnením sa rozširuje nielen ich sortiment, ale aj názvy, ktorými sa pomenúvajú nové druhy zemiakov.

EAS sa stáva výdatným prameňom poznávania a údajov, bez ktorých sa neraz dá iba veľmi ťažko pochopiť podstata denotátu. Z tejto príčiny, no aj z mnohých iných jazykovedci a najmä dialektológovia budú častejšie siahaf po tomto významnom diele a dopĺňať si vlastné poznatky o výsledky azda najsesterskej vedy. V tejto súvislosti možno ešte pripomenúť, že v slovenskej dialektológii sa naisto výdatne zužitkujú napr. aj údaje o názvoch tzv. fantastických bytostí v poverovom rozprávaní, pri ktorých sa predpokladá tzv. maximálna členitosť. Sú to názvy tabuového charakteru, a práve preto sú stredobodom pozornosti pre nezvyčajnosť v motivácii ich pomenovaní, pri utváraní najrozmanitejších podôb a znení. Škoda, že v kapitole *Predstavy o fantastických bytostiach* (s. 84) sa uvádzajú iba základné podoby názvov takýchto bytostí a že práve na tomto mieste sa neuvádza podrobnejší materiál.

Napokon sa pre národopiscov i pre dialektológov vynára otázka, ktorá sa už viackrát nastolila pri atlasovom spracovaní slovenských nárečí metódami lingvistickej geografie. Sú práce, ako je Etnografický atlas Slovenska, zavŕšením explorátorských cieľov či vlastne ich začiatkom? Na túto otázku možno odpovedať aj takto: v metaforickom zmysle má EAS podobne ako doterajšie jazykovedné atlasy v sebe čosi jánusovského; je to dielo s dvoma tvármi. Jedna z nich je zahľadená do bližšej i dávnej minulosti, druhá zas žiadostivo pozerá do budúcich čias. Je to obsiahly, z dokumentárneho aspektu nesmierne cenný a ničím iným nenahraditeľný súbor údajov o doterajšom vývine duchovnej a materiálnej kultúry nášho národa, zároveň však stále bude dôležitým prameňom pri poznávaní jeho vývinových tendencií a najrozmanitejších zmien v blízkej i vzdialenej budúcnosti. O výsledky tohto diela sa budú môcť jednoducho opierať ďalšie výskumy s uplatnením iných a nových zreteľov i metód pri poznávaní súčasného stavu i zárodkov budúceho vývinu našej kultúry.

A. Habovštiak

BUJUKLIEV, I.: Kratka slovaška gramatika. Sofia, Nauka i izkustvo 1989. 187 s.

V edícii Malka gramatična biblioteka vydavatelstva Nauka i izkustvo v Sofii vyšla *Kratka slovaška gramatika* v poradí ako tretia gramatika slovenského jazyka (po poľskej a srbochorvátskej gramatike). Jej autorom je Ivan Bu-

Jukliev, docent Katedry slovenskej jazykovedy na Univerzite Klimenta Ochridského v Sofii, žiak profesora E. Paulinyho, ktorého pamiatke túto knihu venuje. Kratka slovaška gramatika je určená predovšetkým študentom slovenskej filológie na bulharských univerzitách, ktorí študujú slovenčinu, ale môže slúžiť ako dobrá príručka všetkým záujemcom o slovenčinu a o štúdium slovanských jazykov vôbec. Vzhľadom na tento cieľ autor zvolil formálne jednoduchý, popularizačný výklad, ale tento spôsob výkladu nijako neuberá na vedeckej presnosti opisovaných javov jazykového systému spisovnej slovenčiny.

Kratka slovaška gramatika zahŕňa všetky roviny jazykového systému súčasnej slovenčiny — zvukovú, morfológickú, lexikálnu a syntaktickú, pričom z didaktických dôvodov je tento opis doplnený ešte kapitolami o písme, pravopise a výslovnosti, o jazykových štýloch súčasnej slovenčiny (do tejto kapitoly je zahrnutý aj opis lexikálneho subsystému) a o frazeológii. Výklad sa podáva zo synchronného hľadiska, ale v niektorých prípadoch autor pristupuje aj k stručnému opisu histórie jednotlivých javov s cieľom objasniť ich pôvod, vývin a štruktúru a zaradiť ich do širšieho slavistického kontextu. Paralelne s tým sa priamo i nepriamo poukazuje na miesto slovenčiny v rodine slovanských jazykov. V celej práci dominuje konfrontácia javov jazykového systému súčasnej spisovnej slovenčiny s analogickými javmi v bulharčine, pričom osobitnú pozornosť venuje autor odlišnostiam medzi týmito dvoma jazykmi. Konfrontačný aspekt je zvýraznený aj tým, že ilustračný materiál prekladá autor do bulharčiny a vyskytujúce sa kontrastivity komentuje. Opis jazykového systému slovenčiny autor na niektorých miestach dopĺňa poznámkami o typologických črtách niektorých javov, čo platí najmä pri opise morfológického subsystému. I. Bujukliev si pritom všima frekventované (bežné) javy a odlišuje ich od tých jazykových javov súčasnej slovenčiny, ktoré sa vyskytujú iba zriedkavo. Do takto koncipovaného opisu je zakomponovaná aj štylistická charakteristika analyzovaných jazykových javov, ktorá umožňuje príjemcovi adekvátne sa orientovať v konkrétnej komunikatívnej situácii. Bujuklievova Kratka slovaška gramatika sa od ostatných gramatík tohto typu pre zahraničných slavistov od slovenských autorov (J. Mistrik, P. Baláž, M. Darovec, H. Trebatická a i.) odlišuje jednak tým, že výklad jazykového systému súčasnej spisovnej slovenčiny sa podáva zo slovensko-bulharského konfrontačného hľadiska, je teda určená užšiemu okruhu príjemcov (bulharským študentom slovenčiny, resp. bulharským slavistom), ako aj tým, že teoretický výklad jazykových javov nie je sprevádzaný cvičeniami, ale ilustráciami, ktoré autor prekladá do bulharčiny.

Obmedzený rámec knihy (napovedá to už jej názov) neumožnil autorovi urobiť širší záber pri opise jazykového systému súčasnej slovenčiny, a tak niektoré javy zostávajú iba naznačené. Týka sa to napr. skloňovania cudzích podstatných mien, postavenia krátkych foriem osobných zámen vo vete a slovosledu vôbec, problematiky niektorých vetných typov, slovtvorných modelov a pod. Pri skloňovaní cudzích podstatných mien by sa žiadalo uviesť aspoň vzor *kuli*, pretože podľa tohto vzoru sa skloňuje dosť veľký počet vlastných mien (priezvisk) vyskytujúcich sa i na Slovensku: *Škultéty, Štibrány, Ujváry, Darnády* a pod. Pokiaľ ide o postavenie krátkych foriem osobných zámen (enklitik) vo vete, táto otázka by si bola zaslúžila väčšiu pozornosť hlavne preto, že sa tu ukazujú dosť veľké rozdiely medzi slovenčinou a bulharčinou a z toho potom vyplývajú určité problémy pri osvojovaní si dynamického

slovosledného modelu slovenskej vety (porov. *Vrátil sa včera večer* — *Peter sa vrátil včera večer*; *Kúpil som si lístok do kina* — *Ešte včera som si kúpil lístok do kina*).

Osobitným problémom pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka je problematika čísloviek, najmä problematika syntagiem s číslovkami. I. Bujukliev dôkladne spracúva túto otázku tak z morfológického, ako aj zo syntaktického aspektu. K autorovej klasifikácii čísloviek na základné, radové, rozčleňovacie, násobné a neurčité sa však žiada poznamenať, že rozčleňovacie alebo skupinové číslovky (kolektíva) sa v morfológii zaraďujú medzi základné číslovky ako ich podtyp, pretože majú ten istý význam ako základné číslovky, ibaže sa používajú pri pluráliách tantum a pri substantívach so skupinovým plurálom. Z klasifikácie a z opisu vypadli druhové číslovky (*dvojaký, dvojako, trojaký, trojako*), ktoré sa tvoria z rozčleňovacích čísloviek. Z praktických (didaktických) dôvodov si mal autor všimnúť aj tzv. podielové číslovky (*po dva, po tri, po štyri*), hoci sa ako osobitná skupina čísloviek nevyčleňujú, pretože sú vlastne iba tvarom základných čísloviek (predložka *po* + základná číslovka v nominative).

V kapitole o morfológii upozorňuje na seba autorov prístup k výkladu niektorých ďalších otázok: napr. v rámci intencie sloves vyčleňuje 4 intenčné typy (subjektovo-objektový: *chlap rúbe drevo*; subjektový: *dieťa kričí*; objektový: *smädí ma*; bezsubstanciálny: *prší*). V tejto otázke, ako vidieť, prevažuje autorovo syntaktické ponímanie intencie sloves nad sémantickým prístupom, na základe ktorého by bolo možné bližšie špecifikovať jednotlivé sémantické skupiny sloves (porov. 8 intenčných typov vymedzených E. Paulinym a potom J. Oravcom, resp. 6 intenčných typov vymedzených J. Ružičkom). Pokiaľ ide o časovanie sloves, I. Bujukliev vyčleňuje nie 7, ale 5 tried, pričom do 4. triedy okrem sloves *česať* a *žať* zahŕňa aj vzory *chudnúť, žuť* a *pracovať*, ktoré sa v našich gramatikách (E. Pauliny, J. Oravec, J. Mistrík) na základe odlišnej podoby prízmennej a neurčitkovej kmeňotvornej prípony začleňujú do 5. a 6. triedy (porov. 4. trieda: *češ-e, češ-ú, čes-a-ť; žn-e, žn-ú, ža-ť*; 5. trieda: *chud-ne, chud-n-ú, chud-nú-ť*; 6. trieda: *žu-je, žu-j-ú, žu-ť; prac-uj-e, prac-uj-ú, prac-ova-ť*). Začleňovanie sloves do 5 tried preberá autor z akademickej Morfológie slovenského jazyka (1966), v ktorej sa slovesá *česať, žať, chudnúť, žuť* a *pracovať* interpretujú tak, že ich prízmenná kmeňotvorná prípona je *e/Ø* (infinitívna kmeňotvorná prípona sa pri tomto triedení nebrala na zreteľ). Rozlišovanie morfeumatickej štruktúry sloves 4. a 5. triedy, čo, samozrejme, platí aj pre slovesá iných tried, má význam aj pre vyučovanie slovenčiny ako cudzieho jazyka (porov. napr. odlišné tvorenie minulého času pri slovese *česať* a pri slovese *chudnúť*: *česa-ť — česa-l*, ale *chud-nú-ť — chud-ol*).

Kapitola o syntaxi sa začína opisom syntagmatických vzťahov a spôsobom ich vyjadrovania, potom nasledujú podkapitoly o typoch jednoduchých viet a o druhoch súvetí. Pri typoch jednoduchých viet sa vyskytla jedna terminologická nepresnosť (na s. 133): bulharskému termínu „kratko prostoto izrečenie“ nezodpovedá totiž slovenský termín vetný základ, ale termín gramatické jadro vety (v školských učebniciach tradične uvádzaný ako holá veta); termínom vetný základ sa v slovenčine označuje hlavný vetný člen jednotelnej vety. Vety typu *Prší, Je teplo* I. Bujukliev podľa E. Paulinyho interpretuje ako formálne dvojčlenné. Ťažko však možno prijať autorov výklad, že ich „pravdepodobný podmet je v 3. osobe jednotného čísla“ (s. 133—134). V bulharčine,

ako hovorí autor, vety so slovesami označujúcimi prírodné javy môžu byť jednočlenné i dvojčlenné (porov. *Vali — Dážď vali; Valat prolivni dážďove*). Škoda, že z priestorových dôvodov nemohol autor predstaviť niektoré ďalšie vetné typy v slovenčine, napr. typy deagentných viet, ktoré by si zasluhovali pozornosť najmä z konfrontačného (slovensko-bulharského) hľadiska.

V piatej kapitole spája autor opis slovenskej lexiky s charakteristikou funkčných štýlov spisovnej slovenčiny (podľa J. Mistrika). V záverečnej kapitole predstavuje slovenskú frazeológiu a upozorňuje hlavne na veľký počet spoločných, resp. príbuzných frazeologických jednotiek v slovenčine a bulharčine.

Na záver možno povedať, že Bujuklievova *Kratka slovaška gramatika* nielenže úspešne vyplňa medzeru v učebniciach tohto druhu na bulharských univerzitách, ale bulharským i slovenským slovákistom a slavistom prináša veľa námetov na bulharsko-slovenský, resp. slovensko-bulharský konfrontačný jazykovedný výskum.

J. Vaňko

ROZLIČNOSTI

O pravopise niektorých historických názvov. — V jednom našom deniku položil pisateľ slovenským jazykovedcom túto otázku: Dokedy máme písať *slovenské povstanie 1848—1849* s malým s? V Encyklopédii Slovenska (1981) i v Malej encyklopédii Slovenska (1987) sa heslo *slovenské povstanie 1848—1849* podľa Pravidiel slovenského pravopisu zapisuje s malým s. Naproti tomu v dennej tlači sme zaregistrovali tento názov písaný s veľkým začiatočným písmenom, napr.:

To je odkaz ozbrojeného revolučného vystúpenia našich predkov v *Slovenskom povstaní 1848—1849*. (Pravda, 23. 11. 1989, s. 5) — Zároveň miestom počty prvému *Slovenskému povstaniu 1848—1849* a československej štátnosti, ktorej spoluzakladateľom bol rodák z Košarísk generál Milan Rastislav Štefánik. (Pravda, 9. 12. 1989, s. 2)

V Pravidlách slovenského pravopisu (PSP, 1971) sa konštatuje, že pomenovania významných dejinných udalostí, napr. *Február (februárové víťazstvo 1948)*, *Vítazný február*, *Veľká októbrová socialistická revolúcia (Októbrová revolúcia)*, *Veľká francúzska revolúcia (Francúzska revolúcia)*, *Parížska komúna*, *Slovenské národné povstanie*, *Veľká vlastenecká vojna*, sa píšu s veľkými začiatočnými písmenami. Naproti tomu viacslovné názvy typu *tridsaťročná vojna*, *prvá (druhá) svetová vojna*, *napoleonské vojny* sa píšu s malými začiatočnými písmenami. Napriek tejto kodifikácii Š. Peciar v Jazykovej poradni II (1960, s. 257) uvažuje o tom, že pojem významnej dejinnej udalosti je dosť ťažko presne vymedziť, pretože z istého hľadiska možno napr. aj niektoré vojny pokladať za významné dejinné udalosti, povedzme tridsaťročnú vojnu, husitské vojny, napoleonské vojny, prvú a druhú svetovú vojnu a i., a predsa názvy všetkých spomenutých a iných vojen píšeme s malým začiatočným písmenom. Jedinou výnimkou podľa Š. Peciara je názov *Veľká vlastenecká vojna*. Tento príklad podľa Š. Peciara ukazuje, že za vlastné mená treba pokladať také významné dejinné udalosti, ktoré hodnotíme kladne z hľadiska celkového historického vývinu alebo z hľadiska vývinu niektorého národa. Zo súčasnej dennej tlače máme v tomto zmysle novšie doklady na písanie s veľkými začiatočnými písmenami:

Odkaz *Pražskej jari*. — Konkrétne predstava o jej založení je spojená s *Pražskou jarou*. (Pravda, 2. 4. 1990, s. 1) — Už teraz, iba tri mesiace po „*Novembri*“, sme svedkami procesu tak typicky ľudského... (Smena, 22. 3. 1990, s. 3)

Spojením *slovenské povstanie 1848—1849* označujeme prvé ozbrojené vystúpenie Slovákov s cieľom likvidovať feudalizmus a presadiť ideu národného sebaurčenia, zabezpečiť rovnoprávnosť národov. Núdzové spojenectvo s Viedňou sa po víťazstve reakčných síl (bachovský absolutizmus) ukázalo ako historicky pomýlené, takže po revolúcii ho zavrhol aj L. Štúr. Názov *slovenské povstanie 1848—1849* (s udaním rokov) nemožno podľa spomínaného kritéria chápať ako vlastné meno. Keďže však v tomto povstaní vyvrcholilo úsilie generácií slovenských obrodencov o formovanie novodobého slovenského národa, v bežnej jazykovej praxi sa *slovenské povstanie* z r. 1848—1849 pokladá za vlastné meno.

V PSP (s. 38), a to v poučkách o písaní veľkých písmen je poznámka, v ktorej sa hovorí, že v historických názvoch, ktoré často dodatočne vytvorili historici, všetky slová obyčajne píšeme s malými začiatočnými písmenami, napr.: *druhé cisárstvo, uhorský štát, prvá republika, predmnichovská republika, prvá CSR, tzv. slovenský štát („slovenský štát“), tretia ríša, protektorát*. V tom prípade, keď sa takto utvorený historický názov stal oficiálnym, možno v prvom slove písať veľké začiatočné písmeno: napr. *Veľkomoravská ríša* i *Ríša veľkomoravská (Veľká Morava)*, *Byzantská ríša*, *České kráľovstvo* i *Kráľovstvo české*.

Staršie, ale najmä novšie doklady nás presviedčajú, že poučka o písaní *tzv. slovenský štát („slovenský štát“)* vo všetkých jedenástich vydaniach PSP (1953—1971) je historicky nepresná. Oficiálnym názvom štátu na oklieštenom území Slovenska bol krátky čas názov *Slovenský štát* (možno rok), neskôr *Slovenská republika*. S oficiálnym názvom *Slovenská republika* sa stretávame v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1940, napr.: ... *vydanie Pravidiel slovenského pravopisu predkladáme verejnosti po schválení Ministerstva školstva a národnej osvety Slovenskej republiky* (s. 9). V poučkách o písaní veľkých písmen sa s oficiálnym názvom *Slovenská republika* v PSP z r. 1940 môžeme stretnúť na s. 16—17. Úradné tlačivá (napr. školské vysvedčenia), ktoré mnohí vlastnime, majú v záhlaví názov *Slovenská republika*. Oficiálny názov štátu *Slovenská republika* sa uvádza ako samostatné heslo aj v Encyklopédii Slovenska (1981), ale aj v heslovom texte, napr.: *V počiatkových rokoch Slovenskej republiky odchádzalo do Nemecka na nútené práce... — Konštantným komponentom zahraničnej politiky Slovenskej republiky bol zápas...*

Doklady zo súčasnej dennej tlače ukazujú, že na pomenovanie štátu na území Slovenska v r. 1939—1945 sa používajú názvy *Slovenský štát* a *Slovenská republika*, napr.:

Nemôžem ako prvého nespomenúť starostu z čias *Slovenského štátu* Dr. Vojtecha Tvrdeho. (Nové slovo, 8. 3. 1990, s. 19) — Ich jedinou chybou bolo to, že počas *Slovenského štátu* boli radovými členmi HSLS. (Východ, 15. 3. 1990, s. 3) — Zabudol si, že bol za *Slovenského štátu* dva roky v Ilave... (prešovský Večerník, 22. 3. 1990, s. 3) — Pamätám sa aj na roky *Slovenského štátu*, keď Židia museli na prsiach nosiť židovskú hviezdu... (Nedeľná Pravda, 23. 3. 1990, s. 2) — Vidím to u nás — slovenský dvojkríž, heslá, ktoré boli aj heslami *Slovenského štátu*. (Nedeľná Pravda, 23. 3. 1990, s. 3) — ... privrzcov *Slovenského štátu*. — ... pozitívne zhodnotia Tatarkovu satirickú prózu o *Slovenskom štáte*... (Verejnosť, 27. 3. 1990, s. 6) — Spomeňme si však, že bola kedysi aj iná *Slovenská republika*, než je dnes, a v nej kresťan na čele štátu... (Práca, 26. 3. 1990, s. 5) — Teraz verejne proklamovať vernosť *Slovenskej republike*... — ...drahej *Slovenskej republike*, ktorú verím, že všetci radi máte... — ...predstieral vernosť *Slovenskej republike*... (Verejnosť, 27. 3. 1990, s. 6) — ... bol F. Čatloš jednoznačne za zachovanie *Slovenskej republiky*... — Za *Slovenského štátu* mal Šaňo Mach medzi svojimi priateľmi komunistov... (Národná obroda, 1. 10. 1990, s. 13) — Veda a kultúra počas *Slovenského štátu*. — ... najmä k obdobiu *Slovenského štátu*. — ... zasahovanie režimu *Slovenskej republiky* do otázok kultúrnej a školskej politiky... — Vráťme sa ale k dobe *Slovenského štátu*. — Krátko po vzniku *Slovenskej republiky*... — Keby nebolo vo vedení *Slovenskej republiky* osobností... — ... napísal svoje práce v čase *Slovenskej republiky*... — ... stáli v opozícii proti *Slovenskému štátu*... — Naša historiografia je ešte veľa dlhšia obdobiu *Slovenského štátu*... (Práca, 6. 10. 1990, s. 7).

Záver. 1. Pravopis má tú špecifickú vlastnosť, že nemá vnútorný zdroj zmien a stáleho vývinu. Závisí od vonkajších podmienok — politických, historických, kultúrnych a pod. Slovenské povstanie v r. 1848—1849 je významná

dejinná udalosť Slovákov. Bolo to prvé ozbrojené vystúpenie Slovákov s cieľom zabezpečiť rovnoprávnosť novodobého národa, vybojovať a presadiť ideu národného sebaurčenia. Preto názov *Slovenské povstanie 1848—1849* chápeme ako vlastné meno a odporúčame ho písať s veľkým začiatočným písmenom, prípadne aj s uvedením rokov.

2. V r. 1939—1945 existoval na území Slovenska štát pod názvom *Slovenská republika* (spočiatku vyhlásený pod názvom *Slovenský štát*). Poučka o písaní názvu *tzv. slovenský štát* („slovenský štát“) je v PSP politicky tendenčná a tak ju treba aj v Pravidlách slovenského pravopisu oficiálne zrušiť. J. Jacko

Vážení čitatelia, podnikatelia, organizácie, oznamujeme Vám, že od 1. januára 1991 poskytujeme inzertnú službu všetkým záujemcom o rýchlu propagáciu svojho podniku, výrobkov či služieb. Vyberte si z 38 špecializovaných časopisov VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied ten pravý, ktorý doručí Váš inzerát potenciálnemu zákazníkovi v Čechách a na Slovensku. Základná sadzba je 10,— Kčs za 1 cm².
Časopisy VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied

Časopis	Perio- dicitá	Kčs/1 ks	Ročné predplatné	Formát
1. Acta Physica Slovaca	6X	39,—	234,—	B/5
2. Architektúra a urbanizmus	4X	37,—	148,—	240X240
3. ARS	3X	48,—	144,—	R/4
4. Biológia	12X	31,—	372,—	B/5
5. Bratislavské lekárske listy	12X	25,—	300,—	A/4
6. Computers and Artificial Intel.	6X	37,—	222,—	B/5
7. Endocrinologia experimentalis	4X	32,—	128,—	A/4
8. Ekológia ČSFR	4X	29,—	116,—	B/5
9. Ekonomický časopis	12X	17,—	204,—	B/5
10. Elektrotechnický časopis	12X	27,—	324,—	B/5
11. Filozofia	6X	24,—	144,—	B/5
12. General Physiology and Biophysics	6X	38,—	228,—	B/5
13. Geologica Carpathica	6X	35,—	210,—	A/4
14. Geografický časopis	4X	29,—	116,—	B/5
15. Helminthologia	4X	34,—	136,—	A/4
16. Historický časopis	6X	27,—	162,—	B/5
17. Human Affairs	2X	37,—	74,—	B/5
18. Chemical Papers	6X	47,—	282,—	B/5
19. Jazykovedný časopis	2X	29,—	58,—	B/5
20. Kovové materiály	6X	29,—	174,—	B/5
21. Kultúra slova	10X	9,—	90,—	A/5
22. Lesnícky časopis	6X	14,—	84,—	B/5
23. Mathematica Slovaca	4X	47,—	188,—	B/5
24. Neoplasma	6X	49,—	294,—	B/5
25. Poľnohospodárstvo	12X	19,—	228,—	B/5
26. Právny obzor	10X	19,—	190,—	A/4
27. Slavica Slovaca	4X	49,—	196,—	B/5
28. Slovenská archeológia	2X	75,—	150,—	A/4
29. Slovenská literatúra	6X	21,—	126,—	B/5
30. Slovenské divadlo	4X	27,—	108,—	B/5
31. Slovenská reč	6X	17,—	102,—	B/5
32. Slovenský národopis	4X	39,—	156,—	B/5
33. Sociológia	6X	29,—	174,—	B/5
34. Stavebnícky časopis	12X	26,—	312,—	B/5
35. Strojnícky časopis	6X	35,—	210,—	B/5
36. Studia psychologica	5X	29,—	145,—	A/4
37. Vodohospodársky časopis	6X	29,—	174,—	B/5
38. Životné prostredie	6X	18,—	108,—	A/4

Cena inzerátu pri tlačovom obrazení

Formát	celá strana	pol strany	štvrt strany	plocha
A/5	1830,—	915,—	458,—	183 cm ²
A/4	3910,—	1955,—	978,—	391 cm ²
B/5	2350,—	1175,—	588,—	235 cm ²
R/4	3200,—	1600,—	800,—	320 cm ²
A/4 skráť.	3456,—	1728,—	864,—	345,6 cm ²
196×178	2848,—	1424,—	712,—	284,8 cm ²

Cena inzerátu pri tlači na spadávanie

Formát	celá strana	pol strany	štvrt strany	plocha
A/5	3010,—	1505,—	753,—	301 cm ²
A/4	6200,—	3100,—	1550,—	620 cm ²
B/5	4280,—	2190,—	1095,—	428 cm ²
A/4 skráť.	5430,—	2715,—	1358,—	543 cm ²
240×240	5760,—	2880,—	1440,—	576 cm ²

S objednávkami sa obracajte na

Propagačný a inzertný referát

VEDA, vydavateľstvo SAV

p. Contrerasová

Klemensova 19

814 30 Bratislava

telefón: 563 21 kl. 311

INZERUJTE V ČASOPISOCH VEDY

SLOVENSKÁ REC, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 56, 1991, číslo 2. Technická redaktorka J. Jankovičová.

Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 102,—; jednotlivé číslo Kčs 17,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, nám. Slobody 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, št. p., Martin.

Distributed by SLOVART Ltd., nám. Slobody 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D — 8000 München, Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991
Kčs 17,—